

חוה וניקוב (שמולביץ' אייזנשטיין)

תשעים ואחת אני יודע: לשון עכו"ם בפיהם של צדיקים חסידיים בהקשרים סקרליים

יחס צדיקים חסידיים כלפי לשון עכו"ם: בין דחייה לאימוץ

על כן אהובי אחי וריעי, שמרו לפיכם מחסום, ולא ידברו איש את רעהו רק בלשון הנהוג בין אבותינו שבגולה בתערובות לשון הקודש בכדי שיהיה ניכר לשון יהדות מיוחד מלשונות הגוים [...] וידידי אחי וריעי, מנעו את בניכם בכל מה דאפשר מכל לשונות הגוים, והש"י יעזור לעמו בקרבת הגאולה במהרה בימינו בזכות זה כאשר נגאלו אבותינו ממצרים.¹ הזעקה הזו של ר' צבי אלימלך מדינוב (1783–1841) משקפת היטב את היחס של מנהיגי החסידות כלפי שימוש בלשון עכו"ם.² המצב הלשוני בתוך הקהילות החסידיות התאפיין בדיגלוסיה:³ לשון הקודש (שפת התורה והגמרא) שימשה את בני הקהילה בעיקר בהקשרים סקרליים, ואילו יידיש מילאה את התפקיד התקשורתי,⁴ אם כי נהנתה גם ממעמד של קדושה.⁵ לעומת זאת השימוש בשפות של העמים השכנים נועד לצורכי תקשורת עם השלטונות או לקשרי מסחר עם הנוכרים. המנהיגים החסידיים שחפצו להיבדל מהאוכלוסייה הנוצרית בין השאר באמצעות ההיבדלות הלשונית,⁶ שאפו לשמר את המצב הלשוני הקיים והתנגדו נחרצות לחדירת השפות הלא-יהודיות אל תוך המרחב היהודי.⁷

* המאמר נכתב בתמיכת קרן זולטאן ארני (Zoltan Erenyi Charitable Fund).

- 1 צבי אלימלך מדינוב תשנ"ז, עמ' סח.
- 2 לשון עכו"ם - אחד הכינויים של השפות הלא-יהודיות המקובלים בספרות חסידית, לצד כינויים אחרים כגון "לשון לע"ז", "לשון עלגים", "לשון יוון" וכדומה.
- 3 על הדיגלוסיה בקהילות מסורתיות של יהדות אשכנז ראו: פישמן 1976.
- 4 אזורי ההשפעה החסידית תאמו כמעט לחלוטין לאזורים שבהם היידיש הייתה שפה מדוברת, ראו: אסף 2010; אבן-מעשה ורייזר 2018, עמ' 130.
- 5 למעשה יידיש לא הייתה 'לשון חול' בלבד בקהילות אשכנז עוד בטרם הופעת התנועה החסידית. על הדיגלוסיה הפנימית וחלוקת התפקידים בין השפות ראו: ויינרייך 2008, עמ' 247-314. במהלך המאה התשע-עשרה בקהילות חסידיות חל תהליך הדרגתי של סקרליזציה של יידיש שזכתה למעמד של שפת הקודש השנייה. ראו: רייזר 2020; קויפמן תשע"ג, עמ' 146-147.
- 6 וודז'ינסקי וטבורק 2020, עמ' 45-46.
- 7 מאהרל 1985, עמ' 64; פול 1981, עמ' 203.

השימוש בשפת המדינה לתקשורת בין בני הקהילה היה מזוהה עם שתי קבוצות חברתיות: "יישובניקים", יהודי כפרים שנחשבו לבורים ולעמי הארץ,⁸ או משכילים ("הרשעים אשר בחרו לנפשם לדבר איש עם רעהו בשפת עלגים"⁹), שבשילם השליטה בשפה המקומית הייתה כלי מרכזי לאינטגרציה.¹⁰ שתי האפשרויות נחשבו שליליות בעיני ההנהגה החסידית, כאשר השנייה הייתה בעייתית ומאיימת יותר. כפי שביטא זאת ר' ישראל מרוז'ין (1796–1850): "כשלומדין אות אחת משפת רוסיה שוכחים ח"ו אלף יהודי, און דייטש איז נאך ערגער [=ולשון של גרמניא גרוע יותר]"¹¹. היחס כלפי הוראת שפות מקומיות לבנות היה מתירני יותר, ואולם גם ידיעת לשונות הגויים בקרב נשים נחשבה לאילון.¹²

האדמו"רים מצאו בהימנעות משימוש בשפות הלא־יהודיות גם משמעות מיסטית. ר' מנחם מנדל מרימנוב (1745–1815) הבטיח, "שמי שלא ידבר בלשון המדינה, אינו מסור תחת שר המדינה"¹³. ר' יצחק מאיר מגור (1799–1866) ענה לחסיד ששאלו על עיכוב ביאת המשיח: "לך לביתך ושמע האיך בני ביתך מדברים, אם אינם מדברים בלשון פוליש. וכשנהיה נזהרים מזה, אז נזכה לגאולה השלימה"¹⁴.

על רקע השאיפה לצמצם ככל האפשר את השימוש בשפות זרות בולטת התופעה שתועדה במגוון רחב של מקורות חסידיים וחיצוניים – שימוש האדמו"רים החסידיים בשפות הלא־יהודיות בהקשרים סקרליים מגוונים. מסופר על ר' שלום שכנא מפראהביטש (1769–1802),¹⁵ המגיד ר' ישראל מקודניץ (1736–1814)¹⁶ ור' אהרן מקרלין (1802–1872),¹⁷ שהיו רגילים לשלב ביטויים מסוימים בשפות לא־יהודיות בתפילותיהם. לפי תיעוד אתנוגרפי, גם חסידי ברסלב הכניסו לתפילות "גויישע ווערטער" (= "מילים בלשון הגויים") וסיפרו שנוסח התפילה שלהם נסמך על המסורת שקבע ר' נחמן (1772–1810) עצמו.¹⁸

לשון עכו"ם הייתה בשימוש גם בטיש חסידי. אחד מגדולי המתנגדים לחסידות ר' ישראל לבל, בחיבורו הפולמוסי האנטי־חסידי משנת 1798, ציין לגנאי שבליל שבועות החסידים המתכנסים אצל

-
8	בן־נחום תשכ"ט, עמ' 233.
9	צבי אלימלך מדינוב תשנ"ז, עמ' סח.
10	וודז'ינסקי 2005, עמ' 50–51.
11	ישראל מרוז'ין תשס"ט, עמ' תקב.
12	מנקין 2022, עמ' 32–35.
13	ילקוט מנחם תשס"ז, עמ' רסב.
14	אפרים פישל הערשקאוויטש תשפ"א, עמ' רמו.
15	ברומברג תשי"ג, עמ' כב.
16	אונגר תש"ל, עמ' 95.
17	גולדברג 1928, עמ' 601.
18	רכטמן 1958, עמ' 254.

הרבי "מזמרים בכל לשון ומניחים כוונת בכל לשון".¹⁹ הנוהג לשיר בשפות לא־יהודיות בטיש חסידי מאושש גם במקורות חסידיים.²⁰ ר' אהרן ראטה (1894–1947) מספר על הצדיקים שחיברו וזימרו שירים בלשונות העמים: "וכן רבינו הקדוש מקאזניץ זי"ע היה רגיל לזמר תמיד בלשון פוליש ורוסיש, וכן רבינו הקדוש מקאלוב ידוע שהיה רגיל לזמר תמיד בלשון הגר ובלשון אשכנז, והיו הרבה צדיקים שזמרו לפניו יתברך בלשון פולני".²¹ ידוע גם על מנהג של כמה אדמו"רים לזמר שירים חסידיים רב־לשוניים בעת "תיקון חצות".²² גדולי החסידים, כגון ר' יצחק אייזיק מקאליב (1751–1821) והמגיד מקוז'ניץ, לעיתים שזרו בדבריהם שיח בשפות המקומיות אפילו בטקס דתי כה מרכזי, כמו סדר פסח.²³ מקורות חסידיים מעידים שצדיקים שילבו אמירות ושירים בלשונות הגויים גם בחגים אחרים (לרבות ראש השנה ויום הכיפורים) ובשבתות; הם השתמשו בשפות האלה בדרשות, בכרכות ובעצות שנתנו לחסידיהם.²⁴ יתרה מזו, בעבור כמה מהם הנוהג להשתמש בלשון עכו"ם מכונה 'דרכו בקודש' – דרך ייחודית של עבודת ה', כפי שכתוב על ר' שלמה מקרלין (1738–1792),²⁵ ר' יצחק אייזיק מקאליב,²⁶ ר' נפתלי צבי מרופשיץ (1760–1827),²⁷ ר' מאיר מפרמישלאן (1780–1850)²⁸ ור' מנחם מטאש (1860–1938).²⁹

עם זאת נראה שדרך זו של מנהיגי התנועה החסידית לא הייתה כה נפוצה ומוכרת לכולם. לא פעם היא עוררה פליאה בקרב החסידים עצמם. עד ראייה תיאר את התמיהה של החסיד שקיבל ברכה בשפה ההונגרית מר' אלימלך מטאש (1865–1942) ואת ניסיונות האדמו"ר להרגיעו: "תהיה בטוח שלא יאונה לך כל רעה מזה ואדרבה אוכל להגיד לך שאל תפחד בעבור זה".³⁰ על חריגות וזרות של שימוש הצדיקים בלשון הגויים יכול להעיד גם הסיפור שהועבר במסורת החסידית על נצר למשפחת

19 ישראל לכל תש"ן, עמ' 305.

20 ראו למשל: הבלין תשמ"ב, עמ' ק. מתוך 18 ניגוני חב"ד עם שילוב השפות הסלאביות המובאים ב"ספר הניגונים" (זלמנוב תשמ"ה א, תשמ"ה ב), 13 שייכים למדור ניגוני התוועדות.

21 אהרן ראטה תשנ"ח, עמ' תב, ב.

22 על ר' חיים אלעזר שפירא ממונקץ' ראו: כהנא געלב תשנ"ח, עמ' צ; על הסבא משפולי ראו: מילר תשמ"ז, עמ' עא-עב; זלמנוב תשמ"ה א, עמ' מח.

23 מיכלזאהן תרס"ה, עמ' 65; נייערמאן תרצ"ו, עמ' 55.

24 ראו לדוגמה: רוטנברג תשע"ו, עמ' קכ-קכא (ברכה); זכרנו לחיים תשס"ט, עמ' עז-עח (ברכה בראש השנה); ראקוץ תרצ"א, עמ' 118 (עצה לחסיד); חנוך העניך הכהן מאלכסנדר תרפ"ט, עמ' 51 (דרשה); אהל יצחק תשכ"ח, עמ' 17 (דרשה בסעודת שבת); לערנער תשס"ח, עמ' קעה (פורים); כהנא געלב תשנ"ח, עמ' צ (תשעה באב); אריה ליב ליפשיץ תשס"א, עמ' סח-סט (ראש השנה); גוטמאן תר"ע, עמ' 15 (תפילת יום כיפור).

25 יוסף יצחק מליובאוויטש תשמ"ג, עמ' ססט-שע.

26 שמואל יעקב ראטה תרצ"ב, הקדמה (ללא עמ').

27 עטרת כלולות תש"פ, עמ' קז.

28 גינצבורג תרפ"ז, עמ' יא, לח.

29 גרוס תשכ"א, עמ' ה.

30 פרידלנדר תשכ"ט, עמ' לז.

חסידים צאנז, שבהיותו ילד התבייש מחבריו על השיר של "גויישישע פויערן" (= "איכרים גויים") שהיו מזמרים בביתו.³¹

מה הניע צדיקים חסידיים לאמץ את דרך העבודה שנגדה כביכול את גישתם בעניין השימוש בלשונות? תעלומה זו לא נעלמה מעיניהם של החוקרים, אם כי לא זכתה למחקר ייעודי ואף לא תוארה בהרחבה. חוקרים אחדים ראו בשימוש בלשונות העמים בקרב האדמו"רים תופעה אינדיווידואלית³² או אזורית לוקלית.³³ חלקם סברו שהיא מעידה על פתיחות למגע עם האומות המקומיות³⁴ ועל השפעות בין-תרבותיות.³⁵ הגישה המיסטית של צדיקים חסידיים והמגמה שלהם לחפש מסרים נסתרים בדברי חולין ולהעלות את החול לקודש אוזכרה בתור גורם מרכזי³⁶ לשיח ולשירה חסידיים בלשונות העמים בכמה מחקרים העוסקים בפולקלור.³⁷ אולם טענה זו אינה מסבירה את התעקשות הצדיקים לשמור על שפת המקור בטקסטים מאומצים, קל וחומר את רצונם ליצור טקסטים חדשים בשפות האלה. נראה כי להבנת התופעה נדרשת בחינה ממוקדת של היבטים הגותיים חסידיים הקשורים לשימוש בשפות. קו מחקר זה שורטט בכמה חיבורים שפורסמו לאחרונה ועסקו בין השאר בתפיסות מיסטיות אחדות בתורת החסידות³⁸ ובפרקטיקות החסידות³⁹ שהיו עשויות לאשש את השימוש בשפות לא-יהודיות.

כפי שאפשר לראות התופעה של שימוש צדיקים חסידיים בלשון עכו"ם בהקשרים סקרליים זכתה לעיון חלקי ומצומצם בחקר נושאים אחרים. במחקר הנוכחי ייבחן מכלול רחב של מקורות חסידיים עיוניים, פרשניים ונרטיביים המשקפים את המסורות החסידיות שצמחו במזרח אירופה ובמרכזה, כאשר הפרקטיקות הלשוניות ייבחנו על רקע תורת הלשון החסידית. ניתוח משולב של מקורות חסידיים ולא חסידיים מסוגים, תקופות ואזורים שונים יאפשר לתאר את מגוון ביטוייה של

31 לערנער תשס"ח, עמ' קעה.

32 ראו למשל: בירנבוים 1907 א, 1907 ב (על סבא קדישא מרדושיץ); מרגליות תרפ"ו, עמ' 34; פאהן תרצ"ג, עמ' לא (על ר' מאיר מפרמישלאן), סילאגי' ווינדט תשל"ה (על ר' יצחק אייזיק מקאליב).

33 מאיר תשע"ד, עמ' 134.

34 בהונגריה מגמה זו התפתחה בחוגי הנאולוגים (גלסר 2014) והשפיעה רבות על המחקר. ראו לדוגמה: פסטור 1903; סבולצ'י 1915, וכן מונוגרפיה של סילאגי' ווינדט (תשל"ה).

35 החלוץ של גישה זו היה אניסקי (תרפ"ה ב). דינר (2008, עמ' 220-225) הציע מסגרת סמיטית להבנת אימוץ רכיבים תרבותיים זרים אצל הצדיקים. בעניין הפיכת שיר עם הונגרי לניגון ראו: אורלובסקי 2005; סאז 2016.

36 לצד גורמים אחרים: אסטטיים (גולדברג 1928; ברגובסקי 1930), התנהגותיים (פרילוצקי תרע"א; גולדברג 1928) ועוד.

37 מגמה זו שימשה הסבר לאופי אלגורי של טקסטים חסידיים בשפות לא-יהודיות החל מראשית המחקר (ראו: בירנבוים, אניסקי, גולדברג, ברגובסקי במחקרים שאזכרו לעיל) ועד ימינו, ראו למשל: קוסקוף 2001; חזון 2013.

38 קדושת הלשונות בחסידות וקשר ביניהן (אבן-מעשה 2019); תורת הלשון המיסטית של הבעש"ט והמגיד ממזריטש (אבן-מעשה 2020); העלאת ניצוצות קדושה מלשונות העמים (וניקוב 2021).

39 עריכת הייחודים בשפות זרות (וקס 2006, עמ' 162-163).

התופעה הנחקרת, לעמוד על מורכבותה, לנסות ולהבין מה עמד מאחוריה ואיזה תפקידים היא מילאה.

מרחב לשוני משותף ומשחקים פרשניים

באופן מסורתי הזרמים המיסטיים ביהדות, והחסידות בהם, העניקו לשפה העברית – שפת הבריאה – מעמד ייחודי לעומת שפות אחרות.⁴⁰ עם זאת כפי שהבהיר אריאל אבן-מעשה,⁴¹ התפתחה בחסידות תפיסה של קשר מובנה בין לשון הקודש שהיא "שורש כל הלשונות" (ר' יהודה אריה לייב מגור, 1847–1905)⁴² ובין שאר השפות היונקות ממנה את חיותן: "כל הע' לשון מתפשטין מלשון הקודש כי התורה נותנת חיים לכל הלשונות".⁴³ הקשר בין השפות מתקיים באמצעות השרידים העבריים המוצפנים בלשונות העמים: "וכן כתבו בסה"ק שבכל לשון יש בו תיבה אחת או איזה תיבות מלשון הקודש שזה מקיים הלשון הזה"⁴⁴ – כך טען ר' צדוק מלובלין (1823–1900), שכנראה הסתייע בכתבי הצדיקים מהדורות הראשונים לחסידות, כגון ר' מנחם נחום מצ'רנוביל (1730–1797)⁴⁵ או ר' מנחם מנדל מוויטבסק (1730–1788).⁴⁶ מקורות חסידיים מעידים על האדמו"רים שגילו עניין במציאת התיבות המוצפנות האלה, כמו למשל, ר' פנחס מקוריץ (1726–1791) שהשתעשע במציאת מילים עבריות בלשונות הגויים. מספרים ש"היה חביב אצלנו" כאשר אמרו לו "שבלשון רוסיה 'ששה' קרוין 'שית' הוא תיבת 'ששת' בלה"ק".⁴⁷

לדעת הצדיקים, המילים המקשרות בין לשון הקודש לשאר הלשונות לא מוכרחות להיות בעלות משמעות זהה – די שיהיה ביניהן דמיון צלילי. בדבריו על קשר בין השפות הסתמך ר' מנחם מנדל מוויטבסק על פירושי חז"ל הנשענים על הומופונים דרלשוניים.⁴⁸ אדמו"רים חסידיים השתמשו בעצמם בהומופונים מהסוג המובא בתלמוד. הגישה החסידית הרואה במילים הומופוניות מלשונות הסביבה "שרידים עבריים", הרחיבה את השדה הסמנטי העומד לרשות המפרשים וסללה דרך ליצירת קשרים בין-לשוניים בהקשרים סקרליים, שהולידו משמעויות חדשות בפירושיהם.⁴⁹

40 על המיקום המיוחד שהעניקה מיסטיקה יהודית ללשון הקודש ואותיותיה ראו: אידל 1992; אבן-מעשה 2019, עמ' 51; אליאור 2016, עמ' 42.

41 אבן-מעשה 2019, עמ' 54–55.

42 יהודה ארי' לייב מגור תש"ס, עמ' 75. דימוי הצמיחה מופיע גם אצל ר' מנחם מנדל מוויטבסק: "שבעים לשונות שהם ע' ענפים המסתעפים מאילן א' שהוא לשון הקדש" (מנחם מנדל מוויטבסק תשס"ז, עמ' לט).

43 יהודה ארי' לייב מגור תש"ס, עמ' 348.

44 צדוק הכהן מלובלין תרצ"ג, עמ' 43.

45 מנחם נחום מטשארנאביל תרמ"ט, עמ' 12.

46 מנחם מנדל מוויטבסק תשס"ז, עמ' לט.

47 אמרי פנחס השלם תשס"ג, עמ' תסא.

48 בבלי סנהדרין ד, ב; בבלי שבת לא, ב; ראו גם: בבלי סוכה לה, א; בבלי שבת סג, ב.

49 גלעד צוקרמן תיאר טכניקות לשוניות דומות, המבוססות על הומופונים בין-לשוניים בספרות המשכילים ובחוגים יהודיים רחבים, ראו: צוקרמן 2006, עמ' 237–258.

דוגמאות אלה תועדו לא אחת בספרות חסידית, ורבות מהן מיוחסות לסבא קדישא מרדושיץ (1765–1843). למשל, מספרים שהוא ביאר את הפסוק "יהי חסדך ה' עלינו באשר יחלנו לך" כך: יהי חסדך ה' עלינו, רבונו של עולם! עס זאלען זיין אנגענומען דינע חסידימלעך וואס פאהרען צו אונז [=שיהיו מקובלים החסידים שלך שנוסעים אלינו], כאשר יחלנו (jechali) לך, גלייך זיי וואלטען פאהרען צו דיר אליין [=כאלו היו נוסעים אליך ממש].⁵⁰

כאשר אחד מחסידיו הצעירים ר' מאיר יהושע (לימים אבד"ק קלימנטוב)⁵¹ הגיע אליו לבקש את הסכמתו לקבל עליו את משרת רבנות, ענה לו הרבי בזו הלשון: "אותי אתה שואל?" ואז הצביע למעלה ואמר פסוק מהאגדה של פסח: "תם תם מה הוא אומר?" וכוונתו הייתה: שם, שם בשמיים, מה אומר ה' עליך? בתשובה זו השתמש הסבא קדישא בהומופון דרלשוני: 'תם' בעברית ו'tam (=שם) בפולנית ומתוך כך הוציא את הפסוק מהקשרו המקורי כדי להעביר מסר לתלמידו.⁵² פעם בפורים הוא תרגם פירוש הומופוני למעשה: היכה בגרון בבוץ עץ במאמץ רב כי חפץ "לשבר ולבטל 'השקר' שבעולם". הקשר בין חפץ לפעולה הסתמך על ההתאמה ההומופונית בין המילה "שקר" בלשון הקודש למילה פולנית "siekiera" (=גרזן על מקל ארוך) הנשמעת דומה מאוד.⁵³

גם צדיקים אחרים השתמשו בפירושים הומופוניים בין-לשוניים. ר' פנחס מקוריץ סיפר על ההברקה שהייתה לו פעם בעת התפילה: "מה שאומרים בלשון אומה הידועה 'פאשאל' שהוא לשון 'בשאל', כי בגיהנם רצין וממהרים מאד".⁵⁴ ר' פנחס התכוון למילה הרוסית שמשמעותה "התחיל ללכת" או "לך". בהגייו בעל פה המילים בשתי השפות נשמעות כמעט זהות: "Pshol" (= "לך!") ברוסית ו"Pshoyl" ("בשאל") בהגיה אשכנזית. ר' אלימלך מטאש השתמש בהומופון על בסיס שמו הפרטי בהונגרית Lajos, כדי לחבר דרוש המוכיח שמותר לו לדבר מתמול שלשום בלשון ההונגרית: כתיב בתורה הקדושה, 'לא־איש' דברים אנכי מתמול שלשום. ושם מרומז שמי – לא־אִיש – Lajos 'שהלא האותיות האלו, 'לא־איש', דין־כדין, ושם מרומז ג"כ, 'לא־איש, דברים אנכי, באם שאני מדבר היום ומחר ותמול, בלשון הונגארית, היינו לא־אִיש – Lajos אלו דברים – אנכי אוכל לדבר כיון ששמי לא־איש בהונגארית.⁵⁵ [ההדגשות במקור, ח"ו]

בדוגמה שלעיל ר' אלימלך מטאש השתמש לא רק בהומופונים, אלא גם בחילופי אותיות: הוא החליף מקומות בין יו"ד לאל"ף ופירש את המשך הפסוק בהתאם למילה שנוצרה בעקבות החלופה (אותיות לא־איש = לא־איש, "דין־כדין"). העיסוק באותיות עבריות ובצירופיהן כאמצעי לביאור או לפירוש

50 בירנבוים 1907א, עמ' 130. Jechali (= "נסעו") - מילה סלאבית הנשמעת דומה ל"חלנו" ("yekhalni") בהגיה מקומית).

51 שנות חייו לא ידועות.

52 צ'ארניחה תרפ"ט, עמ' 62-63.

53 שם, עמ' 109-110. גרסה אחרת של הסיפור: בירנבוים 1907א, שם.

54 אמרי פנחס השלם תשס"ג, עמ' רלב.

55 פרידלנדר תשכ"ט, עמ' לז.

היה נפוץ ביותר. התופעה הזאת הייתה טבעית בלשון הקודש, אך כיצד היא חדרה ללשונות שלא נכתבו באלף־בית העברי?⁵⁶

כתיבת מילים משפות זרות באמצעות תעתיק עברי הייתה נפוצה במקורות החסידיים, אם כי חסידים לא המציאו את השיטה הזו – היא הייתה קיימת באזורים שונים ובתקופות שונות. תופעה זו שהעידה בדרך כלל על חוסר ידע קרוא וכתוב בלשונות הסביבה מצד קהל הקוראים, קיבלה אצל החסידים גושפנקה עיונית. הוגי דעות חסידיים רבים ראו באותיות האלף־בית העברי "אוסף אוניברסלי של פונמות"⁵⁷ המרכיבות את המילים של כל שפה אנושית. לדברי ר' קלונימוס קלמן מקראקא (1751–1823), "כל מיני דיבורים מכל מיני לשונות כולם הם ע"י צירופי הכ"ב אותיות התורה [...] שאי אפשר לדבר שום דיבור בעולם רק על ידי אותן הכ"ב אותיות ונקודותיהן שהם הם אותיות תורתנו הקדושה"⁵⁸. גם הוגים חסידיים אחרים היו שותפים לעמדה זו. "כל לשון יש לו חיות מלשון הקודש וממנו יונק מאותיות הקדושה", כתב ר' אלימלך מדינוב,⁵⁹ ובדומה התבטא גם ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא (1748–1825): "ועקר חיותן ואחיזתם הוא באותיות התורה"⁶⁰ מייסד תנועת חב"ד, ר' שניאור זלמן מליאדי (1745/49–1812) טען ש"גם ע' לשון יש שרש להאותיות למעלה"⁶¹, ובנו, האדמו"ר האמצעי (1773–1827) הבהיר כי האור "הנעתק מלה"ק דאותיות דקדושה" יורד "בצירופים זרים דלשון הגוים"⁶².

חסידים אפוא ראו את השפות הזרות מבעד לעדשה של אותיות לשון הקודש.⁶³ אחת הדרשות החסידיות מספרת כי בבואו לבאר את התורה בשבעים לשונות⁶⁴ משה בוודאי לא רשם את התורה באותיות של הלשונות האלה, אלא הסתמך על ידע אוטורי של צירופי אותיות התורה שמכוננים את כל הלשונות.⁶⁵ לפי גישה זו אותיות האלף־בית העברי הן המכנה המשותף בין כל הלשונות. צירופי האותיות מכוננים מעין מערכת רבלשונית, המאפשרת חציית גבולות בין השפות ומשמשת בסיס

56 חוקרת החסידות ציפי קויפמן אף הטילה ספק באפשרות להחיל על השפות הלא־יהודיות את הפרקטיקה הפרשנית הנסמכת על משחקי אותיות, וזאת משום שהשפה הלא־יהודית "אינה חולקת אותן אותיות עם העברית". ראו: קויפמן תשע"ג, עמ' 150.

57 אבן־מעשה (2020, עמ' 100) משתמש בביטוי זה בנוגע לתורת הלשון של המגיד ממזריטש.

58 קלונימוס קלמן תרל"ז, עמ' 16.

59 צבי אלימלך מדינוב תשנ"ז, עמ' קיד.

60 אברהם יהושע העשיל מאפטא תרכ"ג, עמ' 69.

61 שניאור זלמן מליאדי תשס"א, עמ' עח, א.

62 דובער תשמ"ט, עמ' צז.

63 ייתכן שלגישה הזו תרמה גם החשיבות שייחסו החסידים לצד הצלילי של האותיות, ראו: אידל 2013, עמ' 305–306; אבן־מעשה 2020, עמ' 77–78.

64 לפי פירוש רש"י לדברים א, ה.

65 יהושע העשיל מרימנאב 1883, עמ' סו, א.

להחלת הפרקטיקות הפרשניות, הנשענות על משחקים לשוניים בעלי משמעות מיסטית,⁶⁶ גם על שפות לא־יהודיות. לגליטימיות של הפרשנות הנסמכת על משחק בין־לשוני סייעה גם הקבלה בין שבעים לשונות העמים לשבעים פנים של התורה: "ע' פנים לתורה והוא תורה א' לשון קודש וע' לשון כל א' נגד פנים א' שבתורה".⁶⁷

מגמה זו משתקפת, למשל, בפירוש שהציע ר' בן ציון מבאבוב (1874–1941) למשפט פולני "nie daje się" (= "אל תיכנע"), שהיה שגור בפיו זקנו, ר' נפתלי צבי מרופשיץ. בפירושו הציג ר' בן ציון את המשפט הנ"ל כשלילה ("nie" בפולנית – מילת שלילה) של צירוף האותיות "די ש", ופירושו: שלא יהיו האותיות של שם האל בהיפוך "דייש" (daj się), אלא רק בסדרן הישר "שדי", משום שזה שם הרחמים, ואילו היפוך האותיות מרמז על דין.⁶⁸ פירושו של ר' בן ציון הוא שעתוק של שיטת הביאור של פסוקי המקרא המבוארים בספרו של ר' נפתלי עצמו, והחלתה על המשפט הפולני.

התייחסות למילים משפות אחרות כאל צירופי אותיות עבריות, מכשירה הופעת נוטריקונים (backronyms) דרלשוניים בפרשנות החסידית, שמרחיבים את הפרקטיקה הקיימת בלשון הקודש. לעיתים חוברו נוטריקונים בלשונות הסביבה נוסף על אלה המסורתיים. למשל, בעלי תוספות פירשו את המילים "זהב", "כסף" ו"נחשת" מהפסוק "וזאת התרומה אשר תקחו מאתם זהב וכסף ונחשת" (שמות כה, ג) כנגד שלושה סוגי אנשים שנותנים צדקה: כשהאדם בריא, כשהוא חולה ולאחר מותו.⁶⁹ אחר כך, במאה השש־עשרה, הוצע פירוש דומה בצורת נוטריקון: זהב – זה הנותן בריא, כסף – כשיש סכנת פחד, נחשת – נתינת חולי שאמר תנו.⁷⁰ במקורות חסידיים מובאים לפחות שני פירושי נוטריקון אחרים בשפות סלאביות. האחד מיוחס לר' מאיר מפרמישלאן:

וכאשר פי' הה"ק מהר"מ ז"ל מן פירוש שלאן ע"ד הצחות כדרכו בקודש להשתמש בלשון הרוטעני ואמר בפ' הנ"ל, כי ג' מיני צדקה יש א' הנותן בריא ב' הנותן כשהוא בן מות, ג' שאינו רוצה ליתן אף כשחבר חדה מונחת על צוארו ולוקחין ממנו בע"כ, וזה הרמז זהב זה הנותן בריא, כסף בלשון זה הנ"ל כ'לא ס'מרט פ'אדאָווע (פי' כשהוא בן מות) נחשת ר"ת נעדאם חאָטש שעוֹא תנע (פי' לא אתן אף אם תחתוך צוארי).⁷¹

66 על המשמעות המיסטית של אותיות וצירופיהן ראו: אידל תשס"א, עמ' 274–277 והמקורות החסידיים המובאים שם; אליאור 2016, עמ' 51–52.

67 יצחק מאיר מגור תשנ"ב, עמ' פב. ראו מקור קדום להקבלה בין ע' לשונות לע' פנים לתורה ב"מדרש אותיות דרבי עקיבא" (תרע"ד), עמ' יב.

68 בן ציון הלב־שטאם תשכ"ז, עמ' ע-עא. חסידי רופשיץ-צאנז-באבוב לדורותיהם הקנו חשיבות רבה למשפט הפולני הנ"ל. הוא אף שימש להם סגולה נגד מחשבות זרות, ראו: קדושה ומלכות באבוב תשע"ה, עמ' קלז.

69 לפי פירוש "דעת זקנים".

70 חיים בן בצלאל תקע"א, עמ' ז, א.

71 גינצבורג תרפ"ז, עמ' לח, א; ראו גם: מרגליות תרפ"ז, עמ' 36; מאיר מפרמישלאן תרס"ט, עמ' י, א.

פירוש נוטריקון אחר מיוחס לסבא משפולי (1724–1811): זהב – "ר"ת ז'ה ה'נותן ב'ריא [...] ובלשון רוסיא זהב ר"ת ז'דאָראָוו האדיט באָהו"; כסף – "כ'ראות ס'כנה פ'זרן [...] ובלשון רוסיא ר"ת כאָליע סלאבא פאָסילייהו"; נחשת – "ר"ת נ'דבת ח'ולה ש'אומר ת'נו ובלשון רוסיא נידאָם חאנשי זאשא תאניע".⁷²

אפשר להביא דוגמאות נוספות כאשר פירקו הצדיקים מילים עבריות לראשי תיבות של מילים סלאביות. למשל, מספרים על ר' מאיר מפרמישלאן, שכאשר לא עלה בידו לתת צדקה בדרך הרגילה אזי "החשיב גם דרך הצדקה ליתן לעני כוס יין שרף להחיות נפשו, ואמר ע"ז, כי צדקה נוטריקון בלשון יונית:⁷³ צאָלאָוויק דאָברי קופויַע האָריקי (איש טוב קונה יי"ש [יין שרף])".⁷⁴ המגיד מקוז'ניץ נתן עצה לחסיד שהתלונן לפניו שאשתו מצערת אותו, במשפט פולני-עברי המוטמן בפסוק "ודבק באשתו": "כתיב בתורה ודבק באשתו ר"ת הוא בלשון פולניש וועש דאברי בזעזיני קועה ביאי אשתו, ר"ל קח מטה טוב שהוא מעץ ברזעזיני שהוא קשה והכה את אשתך".⁷⁵

גם לחישוב גימטריות השתמשו הצדיקים באותיות עבריות שהציגו בהן את המילים בלשונות אחרות. ר' יצחק מראדוויל (1750/1–1835) למשל, סבר כי גימטרייה של המילה "אל" בכל שפה שווה 13, כמו הגימטרייה של המילה "אחד": "בכל הלשונות תארו אותו על שם אחד, כמו בלשון אשכנז אפילו נקרא גא"ט, והוא גם כן י"ג,⁷⁶ ובמדינתנו נקרא בא"י,⁷⁷ והוא גם כן י"ג, ומסתמא בלשונות אחרים שלא נודע לנו נקרא גם כן על שם אחד".⁷⁸

לא כולם ראו בעין יפה את הפרקטיקות הלשוניות המתוארות לעיל: הן היו מגוחכות בעיני המתנגדים⁷⁹ והמשכילים,⁸⁰ והוצגו ללעג בשורת חיבורים פרודיים.⁸¹ לא פעם הן עוררו פליאה, חששות ואי-נוחות אפילו בקרב חסידים עצמם. מספרים על חסיד אחד שהגיע לר' אליעזר מדז'יקוב (1789/1790–1860) ממדינה אחרת ושמע אותו אומר רמזים וגימטריות על המילה 'ראדיש' – כינוי מקומי של חלות עגולות לראש השנה. כשחזר החסיד למדינתו והגיע לרבו, ר' יצחק מאיר מגור, "סיפר זאת כמצחק, לאשר היה כן בעיניו, וחשב בלבו כי מה יעשו אנשי גלילות אחרות כמו ברוסי"ש

72 אריה ליב מראדיווקע תרפ"ד, עמ' 208–209.

73 הכינוי נוגע בדרך כלל לשפות הסלאביות, בעיקר לשפה הרוסית.

74 מרגליות תרפ"ו, עמ' 36.

75 ראוֹקֶץ תרצ"א, עמ' 118.

76 רמז ל"ג מידות.

77 תעתיק משובש, ייתכן שהשתבש בעריכה. הכוונה למילה אוקראינית הנשמעת "boh", ואפשר לתעתק באותיות עבריות ל'בוה' שגם ערכה בגימטרייה הוא 13.

78 יצחק מראדוויל תשס"ט, עמ' שיז.

79 למשל, ב"ספר ויכוח" (ישראל לבל תש"ן, עמ' 272) מובא סיפור על ר' לוי יצחק מברדיצ'ב שאמור לשמש דוגמה להתנהגות אבסורדית: "פעם אחד דיבר ר' לוי עם השר של עכו"ם וכשנאמר לו: צא ואשציא דעטעגא [=מה זה עניינכם?] כיון בראשי תיבות מאה ברכות".

80 ראשית חכמה תשע"ב, עמ' 37, ראו בהמשך תת־פרק "הסתרה וגילוי של תכנים נשגבים".

81 חזן 2013, עמ' 161–162.

פולין שאין להם שם זה נהוג לקרות הלחמים האלו".⁸² אך למרות כל התהיות על הפרקטיקות הלשוניות 'המשונות' של צדיקים חסידיים, הרעיונות שעמדו מאחוריהן היו חלק בלתי נפרד מתורת החסידות. כפי שציין אבן־מעשה, הם נבעו מהשקפה הבסיסית של הבעש"ט בדבר האימננטיות של האל בעולם, כאשר בכל לשון, בכל דיבור ובכל מילה טמון כוח אלוהי. היווצרות של מרחב דיבור משותף הנסמך על כ"ב אותיות חלה הן על ממד סמנטי הן על ממד לשוני, מה שהביא לטשטוש הגבולות בין דיבור בקדושה לדיבורי חול וכן בין לשון הקודש ללשונות העמים.⁸³

ביטויים להייררכייה לשונית במיסטיקה וברטוריקה

השימוש בלשונות העמים כפועל יוצא ממעמדן הנמוך ההשקפה החסידית, הרואה במכלול השפות מרחב לשוני משותף, לא סתרה את עצם קיומה של הייררכייה בין השפות.⁸⁴ בקהל היהודי המסורתי ובו החסידים לשונות הגויים כונו בזלזול "שפת האיכרים".⁸⁵ לדברי המגיד ממזריטש (? – 1772), לשונות העמים, שלא כלשון הקודש "קורין לכל דבר ודבר בשמו, אבל לא שמו האמיתי הוא כי אינם משיגים שמו האמיתי".⁸⁶ הסולם ההייררכי של הלשונות על פי קדושתן המאפיין את הגישה הכלל־חסידית, מפורט היטב אצל ר' ישראל דב בער מווילעדניק (1789–1850). לדבריו כל הלשונות הן ליבושים לתורה שהיא עצמה אותיות קדושות. לשון הקודש (השפה העברית, שפת התורה) היא "הלבוש" הראשון, הגבוה משאר הלשונות ליבושים; לשון התרגום (השפה הארמית) הנמצאת מתחתיה, צמודה מאוד לקדושתה; לשון אשכנז (שפת היידיש) המוצבת במקום שלישי, היא במידה מסוימת גם כן בעלת מעלה של קדושה.⁸⁷ בתחתית הסולם ההייררכי נמצאות "ע' לשונות" (כל שאר השפות), שהן בבחינת "לבוש שק".⁸⁸ הלשונות האלה הן ביטוי ל"ירידת האור ממקומו בלה"ק שנעתק בצירופים זרים דלשון הגוים למטה".⁸⁹

82 חיים אלעזר שפירא תש"פ, עמ' קפא. מסופר שר' יצחק מאיר הוכיח את החסיד בעזרת המסקנה ההלכתית הקובעת מספר פרשיות תפילין על סמך רמזים רב־לשוניים (בבלי סנהדרין ד, ב), ושאל: "ומה יעשו אנשי מדינות אחרות שאין קורין למספר שנים לא טט ולא פת וכי לא ינחו תפילין ח"ו?"

83 אבן־מעשה 2019, עמ' 45–46; אבן־מעשה 2020, עמ' 51–52.

84 על הדואליות הזאת במורשתו של הבעש"ט ראו: אבן־מעשה 2020, עמ' 52.

85 ביידיש: "פוייעריש לשון" – הכינוי לשפת דיבור של פשוטי העם מן האוכלוסייה הנוצרית שהיה מקובל אצל דוברי יידיש, ראו למשל: פרץ תרס"ו, עמ' 6.

86 דוב בער ממיזעריטש תש"ע, עמ' רמה.

87 מעמד הביניים של יידיש מבחינת מעלת קדושתה מתבטא בין השאר בכך שלעיתים היא מכונה במקורות חסידיים בשם "לעז", כמו לשונות של הגויים.

88 ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח, עמ' קנ. חלוקה דומה בין הלשונות הייתה מקובלת גם אצל צדיקים אחרים, ראו למשל: נחמן מברסלב תשנ"ה, עמ' קצ-קצא.

89 דובער תשמ"ט, עמ' צז.

דווקא המקום הנמוך של לשונות העמים בהיררכייה הלשונית התווה כמה דרכים לשימוש בהן בהקשרים סקרליים. המסורת החסידית זוקפת לצדיקים רצון להסתרת קדושתם,⁹⁰ ובהתאם לכך בכמה סיפורים חסידיים דיבור הצדיקים בשפות הלא-יהודיות מוסבר כפועל יוצא מענוותם ומרצונם להסתיר את מעלתם הגבוהה, להציג מצג שווא של עצמם כבורים ועמי הארץ. למשל, מסופר כי כאשר בשבת ברית המילה של בנו פנה רבי בצלאל יהושע אבד"ק גלונא לגיסו ר' אהרן (ה"קרייזר רב") מצאנז (1826–1903) ואמר לו על הרך הנולד בלשון הקודש: "הנער בוכה", ענה ר' אהרן בפולנית דווקא, כי "רצה להסתיר בזה דרכו בקודש, כי במקום שהשואל התנהג בחסידות יתירה ודיבר אליו בלשון הקודש"⁹¹ השיב הוא בלשון של לעז.⁹²

שימוש בלשונות העמים סייע לצדיקים בהסוואה לא רק מעין אנוש אלא גם מעיני מלאכים, כאשר הלשונות האלה מילאו בפיהם את תפקיד השפה הארמית.⁹³ למשל, לפי אחד הסיפורים על האדמו"ר מקאליב עריכת סדר פסח בשפה ההונגרית הביאה לידי כך ש"לא ראוהו [את הסדר] [...] מלאכים ושרפים".⁹⁴ המסורת שנשמרה בשושלת בין-דורית בחסידות באבוב משייכת פרקטיקה דומה לר' נפתלי צבי מרופשיץ: "פעם לפני שיצא [...] הרה"ק מראפשיץ זי"ע מבית המדרש בליל ראש השנה בירך לכל הקהל 'גוט יום טוב, גוט יו"ט, גוט יו"ט [=חג שמח] נא טשענסטשע נא זדראוויע נא טען נאווי ראק [=לאושר ולבריות בשנה החדשה]". האדמו"ר השלישי בשושלת באבוב ר' שלמה (1907–2000) שסיפר זאת בשיחתו לחסידיו, הסביר את הנוהג בכוונת הרבי מרופשיץ "שלא יבינו המקטריגים ברכה זו [...] וממילא לא יוכלו לקטרטג עליה". מספרים שכאשר סיים ר' שלמה את השיחה "פנה אל הסובבים ובירך להם בשפת ענגלי"ש 'העפי ניו יוער'.⁹⁵

המעמד השפל של לשונות העמים לא רק הפך אותן לאמצעי הסוואה אלא הקנה להן כוח רטורי. ביטויים בשפות לא-יהודיות בלטו על רקע הטקסט בידיש או בלשון הקודש של הדרשה, מה שגרם להדגשת התכנים. לפעמים היו אלה ביטויים מתגרים ומטלטלים. למשל, מסופר על הסבא משפולי: "פעם פלט הסבא בדברו בקהל כהרגלו בשפת הגויים: 'נימא פראודע טילקע אומענע טאי או בוגא טרושקע' – אין אמת אלא אצלי ומעט אצל הקב"ה". לקהל המשתומם פירש:

90 ראו למשל: יהודה יקותיאל הלברשטאם תשפ"ב, עמ' תנד.

91 חסידיים אדוקים נמנעו מלדבר בשבתות אפילו בידיש ונהגו לדבר בלשון הקודש.

92 יעקב לייזער מפשעווארסק תשס"ד, עמ' רנא. לע"ז כאן – השפה הפולנית.

93 מדובר בסוגיה מסורתית של הסתרת דברי תפילה מהמלאכים שמבינים אך ורק את לשון הקודש (ראו: בבלי שבת, יב; סוטה, לג, א על שמלאכים אינם מבינים את השפה הארמית). טענה זו גררה פירושים שונים בספרות המאוחרת. במקור התלמודי מומלץ לומר את התפילות דווקא בלשון הקודש המובנת למלאכים, ואולם כבר במחזור ויטרי מופיע הרעיון שאמירת תפילה בלשון הארמית אמורה להגן מפני קטרוג המלאכים שאינם מבינים את השפה הזו ולהבטיח את הקשר הישיר בין עם ישראל לאל. ראו: מחזור ויטרי תשפ"ג, עמ' נג-נד וגם עמ' נד, הערה 19.

94 יהודה יקותיאל הלברשטאם תשפ"ב, עמ' תנד.

95 זכרנו לחיים תשס"ט, עמ' עז-עח.

מה כתוב בתפילין שלי? "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". זוהי אמת, כל האמת או לא? והיא אצלי [...] ומה כתוב בתפילין של הקב"ה? 'מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ'? זוהי אמת שלמה תמיד? והיא אצלו...⁹⁶

אמרה פולנית נמוכה וגסה "kurwa nie siostrą" (=זונה אינה אחות) שזורה בדרשה שעוסקת בסוגיה חסידית סבוכה ונוגעת בעניינים עמוקים ונשגבים:

קריבו שושבינין, מי הם השושבינין, אהבה ויראה, מה הוא היראה שיקח הראש והמוח והלב בידו זה נקרא יחוד ואמר [ר' חנוך העניך מאלכסנדר (1798–1870)] בשם הרבי מלובלין ז"ל הכזונה יעשה את אחותינו בלשון פוליש קאָרוּאָ ניע שאָסטראַ ופי' הדבר אם האשה מיוחדת לבעלה נקרא יחוד אם לאו היא זונה אמור לחכמה אחותי את אם לאו אמר עוד הפעם קארוּאָ ניע שאָסטראַ.⁹⁷

חשוב לציין שהאמרה הזו, שהייתה שגורה בפולקלור הפולני,⁹⁸ ידועה גם בפולקלור היהודי בידיש.⁹⁹ הופעתה בשפה הפולנית בספר חסידי העוסק בחידושי תורה ממחישה את החשיבות שניתנה לשימוש בלשון עכו"ם דווקא.

השימוש המכוון בביטויים גסים בשפות זרות, המנוגד לדרכי ההתנהגות והשיח המצופים מצדיק, נשמע לעיתים כהתרסה. על ר' אהרן מקרלין (1736–1772) מסופר כי דיבר עם שני חסידי האדמו"ר הזקן מליאדי, שהתארחו אצלו בשבת, בשילוב לשון הגויים ואף השתמש בביטוי רוסי גס. כאשר חש כי אורחיו לא הבחינו בו כצדיק אמיתי, הקציץ את התנהגותו ואמר להם:

אני יודע בכם כשתבואו למדינתכם תספרו שראיתם בכאן איש א' שאומרים עליו שהוא צדיק ואוכל הרבה ושותה הרבה זולל וסובא אלא אַךְ מאַמֶּע וואסע [פי' בלשון הגוים אמר להם אוי לאם שלכם] גם יודע אני שתאמרו שהוא מדבר ג"כ בלשון חול ובלשונות הגוים בשבת קדש אלא אַךְ מאַמֶּע וואַסע [פי' כר"ט לזה]...¹⁰⁰

הסתרה וגילוי של תכנים נשגבים: לשונות העמים במשלים

השימוש בביטויים גסים בשפות זרות תאם למיקומן הנמוך ולריחוקן מהאור. עם זאת דווקא הזרות של צירופי האותיות המרכיבים את המילים בשפות העמים מקנה לשפות האלה תפקיד מיוחד בהקשרים סקרליים והופכת אותן לאמצעי אידיאלי להסתרת אמיתות עליונות. כפי שהעיד על עצמו

96 כהן תשכ"ה, עמ' 22.

97 חנוך העניך הכהן מאלכסנדר תרפ"ט, עמ' 51.

98 למשל: "złodziej mi nie brat, kurwa nie siostrą" (=גנב לא אחי, זונה לא אחות) בפולנית ובשפות סלאביות אחרות ראו: צלובסקי 1852, עמ' 142.

99 למשל: "א גנב איז קיין ברודער, א קורווע איז קיין שוועסטער" (=גנב לא אח, זונה לא אחות), ראו: אסטרואוון 2008, עמ' 475.

100 בודק 1927, עמ' 52–53. עקב אי-התאמה כרונולוגית בסיפור, הוצע לזהות את הדובר עם ר' אשר מסטולין (1826–1875), בנו של ר' אהרן, ראו: שור תשמ"ט, עמ' קטז, הערה 19.

ר' פנחס מקורין: "דברים שאני מדבר בלשון יוון או בשאר לשונות של אומות העולם – הוא מעולם האצילות"¹⁰¹.

האדמו"ר האמצעי של חב"ד ר' דובער מבאר את יכולתן של שפות זרות לשמש אמצעי להעברת מסרים סקרליים גבוהים.¹⁰² לדבריו, אי אפשר להבין הבנה מלאה את הרעיונות הנובעים ממקור גבוה כשהם מובאים בדרך ישירה: "דמה שבא השכל לגילוי ע"י אותיות השכל אינו רק מעט מזעיר ממנו", וצריך לבטאם ביטוי נסתר או עקיף שיקל על הבנתם. הוא מציע כלים להסתרה באמצעות 'צירופים זרים' המסתירים את המהות הנשגבת ובה בעת רומזים אליה כדיאלקטיקה מתמדת של הסתרה וגילוי. האחד מהם הוא תרגום:

כאשר צריך אדם להשכיל ולהסביר איזה שכל וסברא מלשון קדש הכתוב בספר ללשון אשכנז או שאר לשון שבוודאי צריך לשנות כל סדר הצירופי אותיות דלה"ק ולהשפילם ולהורידם באופן סדר צירופים הזרים דאותיות הלשון ההוא שיובן מזה מה שכתוב בלה"ק שזהו השפלה גדולה ושינוי המהות.

הכלי השני של ההסתרה הוא משלים וחידות כאשר "צריך להשפיל הדבר בענינים זרים ועושה צירופים זרים ביותר שמגשימים האור ועושים צמצום גדול להסתיר האור לגמרי". לעומת התרגום המאפשר גישה ישירה אל התוכן, צירופי האותיות היוצרים את המשל, מסתירים יותר את המשמעות ("במשל וחידה אין השכל מובן כלל"), אך בו בזמן מסייעים יותר להבנתה:

בעל החכמה שידוע מקורה [...] ממציא צירופים זרים דמשל שיוכלו להבין מקור שכל זה אשר א"א להבינו בדיבור ובכתב כלל. [...] ע"י משלים וחידות הוא שיכול עצמיות השפע לבא לגילוי יותר מכמו שהוא במקורו.¹⁰³

אם כך, המשל בלשון העמים עשוי להעצים את ההסתרה של הנמשל. הרי המשל הנאמר בשפה זרה הוא מעין הסתרה והצפנה כפולה הנובעת מהשילוב בין שני שינויים בצירופי האותיות: מעבר מהנמשל למשל ומעבר מלשון הקודש ללשון עכו"ם. אך כעומק ההסתרה כך גודל הפוטנציאל הייחודי להעברת מסרים עמוקים ונשגבים. מסופר שר' אריה ליב, האדמו"ר הראשון מוויז'ניץ (1767–1846), נהג מדי שנה בשנה לשלב בדרשתו לליל ראש השנה סיפור משל, המובא בצורת דר שיה בין שני גויים המדברים בלשונם, "ונכרים היו דברי אמת שהוא מרמז בזה בדרך משל ונמשל לדברים נשגבים ועליונים"¹⁰⁴. ר' בער מרדושיץ "גם במבטאים וניבים פולנים הסתיר [...] רמז וסוד לידועי חן"¹⁰⁵.

101 אמרי פנחס השלם תשס"ג, עמ' שצא.

102 דובער תשמ"ט, עמ' פח-פט.

103 דובער תשמ"ט, שם.

104 אריה ליב ליפשיץ תשס"א, עמ' סח-סט. כתוב שגם נכדו ר' טוביה מברגיל (תקפ"א-תרע"ב?) נהג כך.

105 בירנבוים 1907ב, עמ' 200.

ייתכן שאפשר לראות את השתקפות הרעיון של הסתרה באמצעות 'השפלה' בסיפורים על הצדיקים החסידיים שהציעו 'גילוי סודות', הטמונים כביכול באמירותיהם של הגויים שנאמרו מלכתחילה בכוונות אחרות לגמרי, אך הן נחשבו למעין חידות שפתרון נמצא בתחום הרוחני. מסופר על הסבא קדישא מרדושיץ, שלכל הדיבורים שדיבר משרתו הפולני מאצ'ק היה "עושה את אזנו כאפרכסת, שמעם והבינם בתור קליפה לתכן של מוסר ויראת שמים", והיה לו חשוב שהדברים ייאמרו דווקא בשפה הלא-יהודית: "וברבות הימים, כאשר החל מטשיק לדבר יהודית, גער בו הרבי ולא נתנו לשנות את לשונו".¹⁰⁶ אחת הדוגמאות לרה-אינטרפרטציה של אמירת גוי – המשפט "אתה יכול, אבל אתה לא רוצה" בפולנית או באוקראינית העומד במרכז של סיפור חסידי נפוץ.¹⁰⁷ הסיפור קיים בכמה גרסאות, אך לכולן מוסר השכל אחד: הגוי מבקש עזרה מהצדיק ואילו הצדיק אומר שאינו יכול; הגוי משיב במשפט שלעיל, והצדיק נבהל ממנו כיוון שבמילים של הגוי הוא שומע מסר משמיי: "אתה יכול לעבוד את ה', אבל אינך רוצה".

הרעיון של הסתרה בתוך ה'השפלה' כאמצעי להעברת משמעות גבוהה, תאם לפרקטיקה חסידית נפוצה של הפיכת פתגמים ושירי עם של האומות השכנות למשלים, וזאת ללא שינוי של שפת המקור. הפרקטיקות האלה תועדו מראשיתה של החסידות ואף זכו ללעג ולביקורת נוקבת מצד המתנגדים. ר' מנחם מנדל משקלוב (1740–1827), מתלמידי הגר"א, הוקיע באיגרת משנת 1805 את טענת החסידים שאפשר "לפרש זמריהם [של הגוים] על דרך סודות נפלאים שהשכל יקבל יותר מהפירוש של אלו".¹⁰⁸ אכן, על פי עדותו של ר' אפרים מסדילקוב (1742–1800), נכדו של הבעש"ט, סבו נתן משמעות מיוחדת לשירי העמים וסבר "שמה שאומות העולם משוררים לידיר [=שירים] בכולם הם בחי' יראה ואהבה בהתפשטות מעילא לתתא בכל המדרגות התחתונים".¹⁰⁹ גם ר' ישראל דב בער מווילעדניק דיבר על "רויז עילאין" ש"הבעל שם טוב ז"ל ותלמידיו הקדושים" ידעו להוציא מתוך "מה שמספרים בלשון לע"ז".¹¹⁰

רבי מאיר מפרמישלאן,¹¹¹ הסבא משפולין,¹¹² ואדמו"רים אחרים הרבו להשתמש בפתגמים שלמדו בסביבתם הלא-יהודית. הפתגמים עברו תהליך של רה-אינטרפרטציה וזכו לפירושים ברוח

106 בירנבוים, שם.

107 הסיפור הוא בעל יסוד פולקלורי, ומקורות שונים מייחסים אותו לצדיקים שונים, בהם ר' זושא מאניפולי (1730–1800) (אנ"סקי תרפ"ה ב, עמ' 260), ר' ישכר בער ("הסבא קדישא") מרדושיץ (בירנבוים 1907; פרילוצקי תרע"א, עמ' 47), ר' מנחם מנדל מקוצק (1787–1859) (ברגמן תרפ"ד, עמ' 117–118). כמעט בכל המקורות משפט המפתח מובא בשפה סלאבית מקומית.

108 מנחם מנדל משקלוב תש"ן, עמ' 317.

109 משה חיים אפרים מסדילקוב תק"ע, עמ' ח, ב.

110 ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח, עמ' קנ.

111 פאהן תרצ"ג, עמ' לא.

112 גייסנסקי תשמ"ז, עמ' שז.

החסידות, כאשר הפרשנות החדשה לא נחשבה חידוש אלא חשיפת המשמעות המקורית הנסתרת.¹¹³ לדוגמה, מסופר על הר' חיים מצאנז (1797–1876):

מרגלא בפומיה דרבינו לומר מליצה בלשון פויליש: "יא נייעמאם ניץ טא נייע טראצע ניץ", שמשמעות הדברים הוא שכאשר אין לי שום דבר הרי ממילא אין לי מה להפסיד, ולימד בזה דרך שמי שיודע שאין לו כלום ואין מתעצב בזה אלא אדרבא הוא שמח בחלקו, הרי הוא מתייצב על דרך טוב.¹¹⁴

הביאור לפתגם "דורין דאיע ראָראזמניע בערע",¹¹⁵ המובא בשם הסבא משפולי, מתייחס לאופן הקיום של מצוות צדקה: "השוטה חושב שנותן ממונו לאחרים ע"כ קשה לו ליתן ממונו לאחרים, אבל החכם יודע שזה לוקח לו לעצמו כי מצות הצדקה תשאר לו".¹¹⁶

תהליך הרה"אינטרפרטציה חל גם על הפתגם הפולני "Hulaj dusza bez kontusza" (= "תבלי נשמתי בלי מעיל")¹¹⁷ שהיה אהוב על צדיקים רבים. משמעותו המקורית היא ביטוי לשמחה אדירה,¹¹⁸ והיא תואמת לנסיבות השימוש החסידי בפתגם, כפי שמסופר בשמו של ר' חיים מצאנז: "חסידים ראשונים היו רגילים לומר דבר צחות זה בשעת הרקודין".¹¹⁹ הצדיקים הקנו לפתגם זה משמעות חסידית: "אחר השמחה ששמחו אז אמר [המגיד מקוד'ניץ] שיהי' בהתבטלות כחות הגוף. האלי דאשא בעז קאשאָלא [=בלי כותונת]. הכתונת היא הגוף".¹²⁰ פירוש מרחיק לכת עוד יותר מופיע בחיבור אנטי־חסידי מראשית המאה התשע־עשרה, "ראשית חכמה":

אמר צדיק גדול הוא תלמיד בעשט על הזמר שמזמרים הלאיי דאשע בעזטו קנטשא סודת גדולת, כי הנשמה אם לא דבקה בו יתעלה היא בלא חלוקא דרבנן [...] וזהו הלאיי דאשע: הנשמה ערומה, בעזטו קנטשא בלא בגד, הוא בלא חלוקא דרבנן, כי לא דבקה בו יתעלה לעשות כמעשהו, מה הוא רחום אף אתה כן תעשה, — ואמר עוד זהו פירש הפסוק הדבק בדרכי ה ד ב ק הלאיי דאשע בעזטו קנטשא.¹²¹

113 ראו: דינר 2008, עמ' 223–224 והמקורות החסידיים המצוטטים שם.

114 יעקב לייזער מפשעווארסק תשס"ד, עמ' קג.

115 בשפת המקור (אוקראינית): "дурень дає, розумний бере" (= "השוטה נותן, החכם לוקח").

116 אריה ליב מראדיווקע תרפ"ד, עמ' 144.

117 ראו למשל במילון פולני-אנגלי: חוד'קו 1851, עמ' 72, או במדור "פתגמים" בספר: פטרוב 1878, עמ' 175.

118 כפי שהוסבר אצל חוד'קו, שם: "these very familiar proverbs mean: one is ready to leap out of his skin for joy".

119 צימטבוים תרפ"ג, עמ' ל; אונגר אף מתרגם לידיש את המילים הפולניות "Hulaj dusza" מהפתגם: "זאל טאנצן די נשמה" (= "שתרקוד נשמה"), ראו: אונגר תש"ל, עמ' 95.

120 בערגער תרס"ז, עמ' 76.

121 ראשית חכמה תשע"ב, עמ' 37. אין ידיעה ודאית אם הפירוש הנ"ל מובא ממקור חסידי אותנטי או שהוא חיקוי אנטי־חסידי פרודי, אך בין כה וכה הוא תואם לגישה חסידית פרשנית.

ב"ראשית חכמה" הפתגם מכונה בשם 'זמר', וכך הוא אוזכר עם שאר הפתגמים הפולניים של המגיד מקוז'ניץ.¹²² ניכר שגם פתגמים אחרים בלשונות העמים עברו תהליך והאינטרפרטציה חסידית והפכו לשירי זמר. אחד מהם הוא הפתגם הסלאבי על מארקו הטיפש, שהולך ליריד, לא קונה ולא מוכר, רק עושה מריבות.¹²³ בפולקלור האוקראיני הפתגם נאמר על רכלן, ואילו החסידים התכוונו ליצר הרע. השיר "Ekh ty duren' Marko" (= "הו, אתה, מארקו הטיפש") על גרסאותיו היה נפוץ מאוד ברפרטואר החסידי,¹²⁴ ומספרים שגם ר' מאיר מפרמישלאן נהג לזמרו.¹²⁵

בדומה השתמשו הצדיקים בשירי עם של שכניהם. הם לקחו שורות בודדות או בתים אחדים משירי המקור והעניקו להם משמעות אלגורית. כך נוצרו גרסאות חד-לשוניות של שירי משל, כמו "Erdő, erdő" (= "יער, יער") של ר' יצחק אייזיק מקאליב¹²⁶ או "קול ביער", המיוחס על פי רוב לסבא משפולי.¹²⁷ המחברים והמזמרים של השירים האלה לא התערבו במלל המקורי המושאל, אך ידעו לפרשו לרוחם.

לעיתים הצדיקים הרחיבו ופיתחו משלים מסוג זה באמצעות תוספות משלהם בשפת המקור, כמו בגרסאות המוכרות יותר של השיר "קול ביער".¹²⁸ הן נפתחות בכמה שורות משיר עם אוקראיני,¹²⁹ שמתנתקות מההקשר המקורי (האב קורא לשובם של ילדיו שברחו מאימם החורגת) ומגלות כביכול את המסר הסמוי הטמון בשיר מקור: קריאה לבני ישראל לשוב לאביהם שבשמיים. התוספת החסידית המתלווה לשורות האוקראיניות המקוריות מחזקת וממקדת את המשל והופכת אותו לשקוף ממש,¹³⁰ אך מבלי לספק את הנמשל במפורש.

122 גם כאשר כתוב שהמגיד אמר את הפתגמים, ניכר כי הכוונה שהוא זימר אותם, כפי שנובע מהכתוב: "היה דרכו של המגיד לזמר בלשון העמים ואחד מהם אמר בפורים", ואחרי שמובאים הפתגמים, כתוב: "ועוד כהנה בנגונים מפלאים". ראו: בערגער תרס"ז, עמ' 76.

123 דוגמה לפתגם אוקראיני מקורי: "Божевольный Марку, ходишь по ярмарку; не купуешь, не торгуешь, тилько робишь сварку" (אילקביץ' 1841, עמ' 8).

124 הגרסה הנפוצה יותר שמיחסת לראשוני חסידי חב"ד נשתמרה עד ימינו, ראו: זלמנוב תשמ"ה א, ניגון קא (וריאנט: ניגון קצו); גרסאות נוספות לדוגמה: אנ־סקי תרפ"ה א, עמ' 183-184 (2 גרסאות); נוי 1996, עמ' 20; שיף תש"ס, עמ' 109.

125 ראו: חאייס 1934, עמ' 453.

126 מיכאי פסטור הציג את הגרסה הזו בהונגרית בלבד בהרצאתו בשנת 1902, והוסיף שתלמידי חכמים מאזור דברצן יודעים לפרש את האלגוריה המושלת את היער לגלות. ראו: פסטור 1903, עמ' 233.

127 הגרסה "Oy, u lisi, u hayu" (= "אוי, ביער, בחורשה") בשפה האוקראינית, ראו: ברוגבסקי 1930, מס' 19.

128 זלמנוב תשמ"ה א, ניגון כג (עברית-יידיש-סלאבית); כהן תש"ה, עמ' 13 (מובא בעברית ויידיש, אך צוין שאמור להיות גם באוקראינית; מיוחס לר' אלימלך מליז'נסק ולר' זושא מאניפולי); שינדרמן תש"ט, עמ' 27 (עברית-יידיש-סלאבית); קיפניס 1918, עמ' 138 (יידיש-אוקראינית).

129 ראו: גרינצ'קו 1899, עמ' 367, מס' 667 ב'. על דוגמה זו עמד זלמן סקודיצקי (1936, עמ' 384); דוגמה נוספת בפולקלור האוקראיני: טנצורה 1965, עמ' 469.

130 בייחוד בנוסח שמביא כהן (תש"ה) ומופיע בו ציווי האב: "פרצו שערים בזכות התורה".

עוד אמצעי להעצמת המשל הוא שילוב פסוקים או ציטוטים מן המקורות הקנוניים הקשורים לתוכן השיר בדרך אסוציאטיבית. לדוגמה, השיר "Kazala mateczka" (= "אמא אמרה"), שהיה אהוב על אדמו"רי פולין,¹³¹ מורכב מפסוק "אל גנת אגוז ירדתי" מתוך "שיר השירים" (ו, יא), ובית בפולנית (ככל הנראה מתוך שיר עם) המוכפל בתרגום ליידיש. צירוף הפסוק מותח קו ישיר בין האגוזים המוזכרים בשיר הפולני לגינת אגוז משיר השירים. צירוף הפסוקים או היעדרם בגרסאות שונות יכול להשפיע על המסר הטמון בשיר. בגרסאות הנפוצות של השיר המפורסם "Szól a kakas már" (= "התרנגול כבר קורא") של ר' יצחק אייזיק מקאליב¹³² צירוף ציטוטים בלשון הקודש מכוון לפיענוח סמלי השיר: ציפייה לקץ הגלות של עם ישראל ולשובו לארצו בבוא המשחית. היעדר הציטוטים פותח פתח לפירושים חלופיים: למשל, לפי אחד מהם שתועד בשנת 1893, קריאת התרנגול מבשרת את המוות ואילו הציפור הכחולה רומזת על דמותו של המלאך גבריאל.¹³³ בין שירי משל של הצדיקים יש מעט מאוד כאלה שלצד המשל מכילים גם את הנמשל המפורש. אחד מהם הוא השיר "Erdő, erdő" (= "יער, יער") של ר' יצחק אייזיק מקאליב: ברוב הגרסאות היער מוחלף בגלות והשושנה בשכינה.¹³⁴ שיר נוסף הוא "די וידוי פֿון ר' מאיר פּראָמישליאַנער" (= "הוידוי של ר' מאיר מפרמישלאן"), המנוסח כמעט במלואו בשפה האוקראינית.¹³⁵ אמירת הפתיח "Tshas dodomu, tshas" (= "זמן הביתה, זמן"), שבמקור האוקראיני קשורה לעלמה שחוזרת שיכורה לביתה,¹³⁶ בוודוי מקבלת משמעות של קריאה לחזרה בתשובה. המשך השיר מדבר על יראה מפני מתן דין וחשבון בעולם הבא. אפשר לראות אפוא שלשון עכו"ם בשירי משל של הצדיקים החסידיים כמעט תמיד מסמנת את הרובד הנסתר, ואילו השפות היהודיות – בעיקר לשון הקודש – מספקות מפתח לגילוי הנמשל ויוצרות נדבך סקרלי המסייע להבנת המשמעות.¹³⁷

131 מקורות חסידיים מייחסים את השיר לכמה אדמו"רים: אדמו"רי צאנז-באבוב (הלברשטם 1963), רדושיץ (בירנבוים 1907, עמ' 200; פרילוצקי תרע"א, עמ' 47, מס' 34); קרלין (כהנא געלב תרפ"ח, עמ' נה, ב - נו, א) ואחרים.

132 זמירות לשבת - קאליב תשנ"ט, עמ' קלו; גרינוולד תשל"ב, החל מדקה 01:55.

133 ראו: מנדל 1893. ייתכן שפירוש זה, שתיעד אדם רחוק מהיהדות, אינו מדויק, ודווקא התרנגול אמור לרמוז על דמותו של המלאך גבריאל. פרשנות זו ידועה במסורת היהודית ומאוששת בתיאום בין המילה "שכוי" (תרנגול) למילים "מלאך גבריאל" ב"גימטריה עם כולל": "שכוי" = 336, "מלאך גבריאל" = 337; ב"גימטריה עם כולל" סופרים את המילה עצמה, ולכן "שכוי" = 336+1=337.

134 בהונגריה: סילאג'י-וינדט תשל"ה, עמ' 202; בידיש: קיפניס 1925, עמ' 140. בספר זמירות של קאליב מובאות שתי גרסאות של השיר בידיש בלבד, אך שתיהן מכילות רק את הפירוש (על הגלות והשכינה): הגרסה הראשונה נזקפת לר' יצחק אייזיק, ראו: זמירות לשבת - קאליב תשנ"ט, עמ' קלה.

135 קיפניס 1925, עמ' 145. המילים העבריות המשובצות בשיר הן מונחי דת יהודיים בלבד.

136 טנצורה 1965, עמ' 396; דיי, מרצ'נקו והומניוק 1967, עמ' 136, 137, 138.

137 על תפקידי השפות היהודיות בשירי יידיש עממיים ראו: וניקוב בדפוס.

שימוש בלשונות העמים בתור פרקטיקה תאורגית

העלאת ניצוצות ובירור שפה

השימוש של הצדיקים החסידיים בלשון עכו"ם היה גם חלק ממערך תאורגי של תיקון עולם באמצעות בירור ניצוצות הקדושה והעלאתם מתוך הקליפות אל המקור האלוקי. החסידות ירשה את הרעיון הזה מהקבלה הלוריאנית, אך הרחיבה במידה ניכרת את דרכי יישומו.¹³⁸ לפי התפיסה החסידית ניצוצות הקדושה מוסתרים בכל דבר שבעולם,¹³⁹ גם בלשונות של האומות: "ע' לשון עקר חיותן הוא בסוד הניצוצין קדישין שנפלו משרשן הרמה בקדש ונבלעין בהם ומזה הוא חיותן. ועקר חיותן ואחיזתם הוא באותיות התורה".¹⁴⁰ מכיוון שהעולם נברא כדיבור, העלאת הניצוצות הכלואות בלשונות העמים ('בירור שפה') נחשבה משימה חשובה שאין כמותה: "והנה באמת תכלית כל הברורים כולם הוא ע"י הלשונות, שבכל ענין ותיבה הוא ניצוץ קדשה" – טען ר' ישראל דב בער מווילעדניק.¹⁴¹ בירור שפות העכו"ם והעלאת ניצוצות הקודש מקרבן נעשים באמצעות העברת הדיבור מתחום החול לתחום הקודש.¹⁴² כפי שציין ר' שניאור זלמן מליאדי: "שאר לשונות הם חול אבל כשמתבררים ע"י התפלה [...] (וגם כשמדברים בהם להבין התורה [...]) הרי הם נעשים על טהרת הקדש בחי' קדש העליון".¹⁴³

מקורות אחדים בחסידות קושרים במפורש בין התפיסה של העלאת ניצוצות הקדושה לנוהג הצדיקים להשתמש בשפות העמים להעברת מסרים דתיים. כך, למשל, הסביר אדמו"ר הרי"צ (1880–1950) את ההרגל של ר' שלמה מקרלין לדבר בפולנית.¹⁴⁴ מסופר במסורת החסידית על ר' מאיר מפרמישלאן כי "סגולתו [...] היה להעלות כל דיבור ואמירה לשרשו [...] וגדולה מזו היה מחוכמתי" דר' מאיר לדרוש גם שיחות ההמון בלשון לע"ז, הנקראת יוניש שנדברה בין הנכרים. ולפעמים פירש על פיהם גם כתבי תורה ומאמרי חז"ל.¹⁴⁵ ר' אהרן ראטה הבהיר ששירת הצדיקים בשפות לאיהודיות נעשתה בין השאר משום ש"יש בזה העלאות נצוץ מכללות זה הלשון".¹⁴⁶ לפעולה של העלאת ניצוצות מלשונות העמים עשויים להיות כמה יעדים הקשורים ביניהם. ככלל, ניצוצות הקדושה משמשים מקור חיות ושפע לקליפות הדבוקות בהם ולכן העלאתם גורמת להחלשת הקליפות עד לכליתן המוחלטת. העלאת ניצוצות משפות העמים עשויה להביא לידי

138 אידל 2013ב; ג'קובס 1987.

139 ראו, למשל, נחמן מברסלב תשנ"ה, עמ' תרסח-תרסט.

140 אברהם יהושע העשיל מאפטא תרכ"ג, עמ' 69.

141 ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח, עמ' 68.

142 ראו: אבן-מעשה 2019, עמ' 54-55.

143 שניאור זלמן מליאדי תשס"א, עמ' 154.

144 יוסף יצחק מליובאוויטש תשמ"ג, עמ' ש'ע.

145 מרגליות תרפ"ו, עמ' 33.

146 אהרן ראטה תשנ"ח, עמ' תג, א.

החלשת כוח הטומאה הטמון בשפות האלה ומתוך כך להציל את עם ישראל מהעמים הדוברים בהן. כך פירש ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא את המדרש שלפיו משה תרגם תורה לשבעים לשון: רצה משה רבינו עליו השלום להעלות אותן הניצוצין קדישין למקורן ושרשן ולהמתיקן, כדי שלא יוכלו להרע לזרע ישראל, ולכונה זו העתיק את התורה בע' לשון, להעלות אותן הניצוצין לעקר אותיות התורה ולהמתיקן בשרשן.¹⁴⁷

הרעיון להשתמש בשפת הגויים כנשק על-טבעי במאבק בנושאה קיבל ביטוי מעשי במעין טקס מאגי שערך ר' אלימלך מטאש בסעודת פורים תרצ"ח. במהלך הטקס ציווה ר' אלימלך על חסידיו לא לומר את ה'לחיים' המסורתי אלא את המילים שההונגרים מכרכים בהן לשלום זה את זה בעת שהם נפגשים, והסביר:

כי הגויים העמלקים ימ"ש הם ג"כ עושים ככה, בזמן הזה [...] וזה לעומת זה עשה אלוקים [...] כתוב ויחלוש יהושע את עמלק לפי חרב, היינו הפיו של האדם הוא כמו החרב, [...] וא"כ כשנעשה אנחנו כן עם פינו, [...] יקויים בנו "ויחלוש יהושע וכו' לפי חרב".¹⁴⁸

עם זאת בירור שפת העמים יכול לסייע לדוברי השפות האלה. ר' שמואל מסוכטשוב (1856–1926) סבר כי "השפה של האומה היא מהותה ומעידה על תוכן לבה", הציע לראות בדברי קדושה הנאמרים בשפות העמים את "רפואת לשונות הגויים" שגורמת לשיפור הפגמים בתכונות אופיים הלאומי. לדבריו, "מה שרש"י ז"ל פירש הסברת הכתובים כמה פעמים בלשון צרפת [...] בכונה עשה לטובת הכלל המדברים בלשון ההוא שיהי' רפואה קצת" לשפה הצרפתית "שמושכת לניאוף".¹⁴⁹ ר' נחמן מברסלב תיאר כיצד בירור השפה משפיע על האמונה של אומות העולם: אחרי שמתבררת אותיות הדיבור "אזי הופך את עצמו הדבור, ומלקט הניצוצות הקדשה מבין הקלפות, ונשארים הקלפות בלא חיות. ואז העכו"ם, שיניקתם מהקלפות, כשרואים שאין להם חיות, אזי משליכים את אמונתם".¹⁵⁰

לביור שפה יש היבט אסקטולוגי מובהק, שהרי זה חלק בלתי נפרד מהתהליך הכללי של בירור הניצוצות, שמביא את העולם לידי עידן המשיח – התהליך שנחשב למשימה מרכזית של עם ישראל בתקופת הגלות. על כך כתב ר' שניאור זלמן מליאדי: "ולא גלו ישראל אלא להוסיף כח העלאת של ע' לשון ללשון הקדש".¹⁵¹ גם צדיקים אחרים צידדו בעמדה זו ואף הרחיקו לכת, כמו ר' מנחם נחום מצ'רנוביל:

147 אברהם יהושע העשיל מאפטא תרכ"ג, עמ' 69.

148 פרידלנדר תשכ"ט, עמ' יט.

149 שמואל מסאכטשאב תשל"ד, עמ' כט. את הרעיון שהשפה הצרפתית מושכת לניאוף ייחס ר' שמואל למייסד שושלת גור ר' יצחק מאיר.

150 נחמן מברסלב תשנ"ה, עמ' תקסב.

151 שניאור זלמן מליאדי תשס"א, עמ' 156.

ולכן גלו ישראל בין האומות כדי שיבררו אותיות הקדושים אותיות התורה שנתערבו ביניהם [...] ואם היו ישראל עובדים את ה' בדעת שלימה היו ממהרים להשלים התורה ולברר מהם מה שנפלו ביניהם רק ע"י קטנות שכלם צריך להתארך הגלות במשך הזמן עד שיבוא משיח במהרה בימינו ואז יקיים כי אז אהפוך אל העמים שפה ברורה וגו' והבן.¹⁵²

ר' ישראל דב בער מווילעדניק הכריז כי "תכלית ענין משיח הוא בירור כל ניצוצי הקדושה אשר בבחינת לע"ז".¹⁵³

ייחודים

מילים וביטויים בלשונות העמים שימשו אף לעשיית ייחודים – פרקטיקה מיסטית קבלית של צירופי השמות הקדושים,¹⁵⁴ שאימצו והרחיבו החסידים. מדובר בשיטה שמעבירה את השפה מהתחום התקשורתי לתחום הסקרלי באמצעות פירוק של הדיבור לרכיביו הבסיסיים נטולי משמעות ויצירת צירופי אותיות צלילים חדשים, המבטאים את שמות האל.¹⁵⁵ רון וקס, במאמרו המוקדש לייחודים בדיבור אצל החסידים, הראה שהחסידים השתמשו בפרקטיקה זו בסתר, גם בשעת דיבור בענייני חול, וציין שאדמו"רים אחדים סברו שאפשר לערוך ייחודים בשפות העמים.¹⁵⁶ אחד מהם הוא ר' צבי אלימלך מדינוב שנימק עריכת ייחודים "בכל לשון עם ועם", בהסתמך על קשר פנימי בין השפות האלה ללשון הקודש.¹⁵⁷ על סמך דבריהם של ר' צבי אלימלך מדינוב ור' פנחס מקוריץ, הגיע וקס למסקנה כי כבר מראשית ימי החסידות מסתמנת מגמה של החלת השימוש בייחודים על כלל השפות.¹⁵⁸

מקורות חסידיים מספרים על צדיקים נוספים שעשו ייחודים בשפות זרות. על פי עדותו של האדמו"ר הזקן מראדזימין ר' אריה יעקב (1792–1874), שנכח פעמים רבות בסדר פסח אצל המגיד מקוז'ניץ, המגיד נהג להקדים את השיר "אחד מי יודע" באמרה פולנית "co wiem, to powiem" (= "מה שאני יודע, זה אומר"). לפי הפירוש שהביא ר' אריה יעקב, הגימטריה של המילה "צא" ("co") היא 91, והיא סכום הגימטריות של שם ה' (26) ושם אדנות (65). "וזה שאמר צא ויעם. שאני יודע מספר צ"א שהוא שם השילוב. טא פאוועם. וזה אדבר תמיד. דכל מה שהאדם מדבר תמיד צריך לדעת זאת לייחד קוב"ה ושכינתו בכל דיבוריו".¹⁵⁹ ניכר שבקרב הצדיקים פירושים כאלה היו

152 מנחם נחום מטשארנאביל תרמ"ט, עמ' 12.

153 ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח, עמ' 69. לע"ז כאן – השפות הלא-יהודיות.

154 ורמן 1989, עמ' 25.

155 ראו בפירוט: אליאור 2006, עמ' 56–57.

156 וקס 2006, עמ' 143–150, 161–162.

157 צבי אלימלך מדינוב תשנ"ז, עמ' קיד.

158 וקס 2006, עמ' 163.

159 נייערמאן תרצ"ו, עמ' 55.

מקובלים. הרבי מאוסטרובצי ששמע את הפירוש, הוסיף ואמר שסכום המספרים מ-1 עד 13 ב"אחד מי יודע" גם כן מגיע למספר 91, "שהרי כולם חוזרים לאחד מי יודע. שהוא שם הוי' אד' הסוכב ומקיף את הכל טכדה"ק ודפח"ח".¹⁶⁰

עריכת הייחודים בשפות זרות נחשבה בקרב האליטה החסידית הרוחנית לפעילות "טבעית" המצופה מהצדיק. למשל, נמסר מפי ר' יוסף מניישטאט (1792–1867) כי בעת שביקר בצעירותו אצל ר' נפתלי צבי מרופשיץ בהמלצת אביו המנוח, ר' קלונימוס קלמן מקראקא, הוא שמע את הרבי גוער במשרתו הגוי בשבת, והיה בטוח כי "בודאי עושה בזה יחודים נפלאים".¹⁶¹ כאשר ר' שלמה חיים מקוידינוב (1797–1862) שאל את ר' אהרן מקרלין על עלות מפת השבת שלו, ענה לו ר' אהרן בשפה הרוסית "חמש עשרה שלם", והרבי מקוידינוב פירש את תשובתו ברוח הייחודים: "שהשם יה יהיה שלם".¹⁶²

המסורת החסידית שמרה עדויות על עריכת ייחודים בעת ביצוע השיר "Szól a kakas már". חוקר צ'כי ייזי לנגר, שלפני מלחמת העולם הראשונה הצטרף לחסידי בעלז, מתאר את הפיכת השפה ההונגרית של השיר לצירופי השמות הקדושים: "השפה הזאת היא לא הונגרית כלל. לא ושוב פעם לא. מילות הניגון רקומות מהשמות הנסתרים של מלאכי ה' הקדושים. רק נדמה היה שזו השפה ההונגרית".¹⁶³ היה אפשר לחשוב שזו אמירה נלהבת של חוזר בתשובה טרי, לולא היינו מודעים ליחס דומה מצד חסידים "ילידים". חסידי האדמו"ר ממונקץ, ר' חיים אלעזר שפירא (1868–1937), העידו על רבם ששר את השיר הזה "בלשון הגר" ב"ייחודים עילאין".¹⁶⁴ נכדו של ר' ישעיה מקרעסטיר (1852–1925) מסר פירוש נסתר למילים ההונגריות של השיר "Szól a kakas már": "הגימטרייה של המילה "Szól" (סאל) היא המספר הסקרלי 91; הגימטרייה של "a" ("או" בהונגרית) היא 7, הרומזת לשבע הספירות התחתונות וכן הלאה.¹⁶⁵

בין צדיק לעדתו¹⁶⁶

הפרקטיקות התאורגיות שתוארו לעיל לא היו מיועדות לכל אחד – הרי יישומן דרש ידע מיוחד ורמה רוחנית גבוהה – ולכן טבעי שצדיקים היו אלה שעסקו בהן. ר' אהרן ראטה קשר את הפרקטיקה של העלאת "נצוצין מכללות זה הלשון" ו"דברי החול הנבראים מדברות בני אדם" באמצעות שירים

160 שם. דבריו של הרבי מאוסטרובצי נאמרו בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים.

161 יוסף מאיר מספינקא תשע"א, עמ' כב.

162 הויזמאן תשל"ל, עמ' קטו. שלא כמקובל, הציטוט מפיו של ר' אהרן מובא בספר לא בשפת המקור, אלא בתרגום ליידיש, ורק הובהר שאמר זאת "בלשון רוסיא".

163 לנגר 1976, עמ' 174.

164 כהנא געלב תשנ"ח, עמ' צ.

165 גרינוולד תשל"ב, החל מדקה 51:47. גרינוולד (מחסידי קאליב) שמע את הדברים בילדותו בהונגריה בפורים תרצ"ו או תרצ"ז.

166 אני מודה לפרופ' צבי מרק שהפנה את תשומת ליבי לסוגיה הנידונה בסעיף זה.

בלשונות העמים לאליטה הרוחנית: "צדיקים", ו"קדמונים"¹⁶⁷ ככלל, המקורות החסידיים החל מראשית דרכה של התנועה מלמדים על ההבחנה בין אליטה רוחנית ובין כלל החסידים באשר לפרקטיקות מיסטיות הקשורות לדיבור. על פי המסורת החסידית המובאת בספר "ליקוטים יקרים" (1792), מי ש"יודע להעלות דיבורים למעל' בקדושה כידוע מכמה בני אדם", רשאי לשם כך לדבר דברים בטלים, אף על פי ששמימה זו מסכנת אותו בפילה רוחנית לרמת "המון עם"¹⁶⁸ לטענת ר' אפרים מסדילקוב, הקדושה הטמונה בדיבורי חול נסתרת מפשוטי העם, ורק צדיק מסוגל להבחין בה:

כי יש לפעמים יושב הצדיק בין כמה אנשים ומדבר עמהם כמה דברים גשמיים וסיפורים שכפי הנראה הם דברים בטלים ובאמת הצדיק ההוא היושב הוא דבוק מחשבתו בה' והדיבור שמדבר אף שלהם הם גשמיים ודברים בטלים והוא חושב ומסתכל בזה דברים רוחניים דברים קדושים וכן בכל סיפורי העולם שמספרים לפניו ומדברים עמו בכל ענינים הוא מסתכל תמיד ענינים קדושים באותן הדיבורים.¹⁶⁹

כפי שמציין אבן-מעשה, המגיד ממזריטש אף סבר שעל הצדיק לחפש אחר הדיבורים הבטלים הזקוקים להעלאה ולתיקון.¹⁷⁰

כוח ייחודי בתחום זה נזקף גם לאבות האומה: "היה כח לאבותינו הצדיקים שהיו יכולין להעלות הדיבורים מה שהם מדברים לפעמים עם רשע או נכרי";¹⁷¹ על יוסף מסופר שהוא למד "לידע ולקשר כל הלשונות בלשון הקודש. והי' זה הכנה קודם גלות מצרים".¹⁷² כמו כן יכולת מיוחדת נזקפה לראש הדור: "ראש הדור יוכל להעלות כל הדיבורים והסיפורים של אנשי דורו, לקשר הגשמי ברוחני".¹⁷³

החלוקה בין האליטה הרוחנית לכלל החסידים לא הייתה מוגבלת רק לפרקטיקות הקשורות לדיבור.¹⁷⁴ למעשה התנועה החסידית כבר מראשית דרכה הכירה בהבדלים בין "אנשי הצורה" ל"אנשי החומר"¹⁷⁵ ושילבה בתוכה הן את המגמות של התנועה העממית הרחבה הן את המאפיינים של התנועה האליטיסטית,¹⁷⁶ מה שבא לידי ביטוי בקיום שתי מערכות מקבילות של דרישות

167 אהרן ראטה תשנ"ח, עמ' תב, ב.

168 ליקוטים יקרים תרל"ה, עמ' כב, א.

169 משה חיים אפרים מסדילקוב תק"ע, עמ' ח, ב.

170 אבן-מעשה 2020, עמ' 62; ראו למשל אצל המגיד: דוב בער ממיזעריטש תש"ע, עמ' ג.

171 לוי יצחק מבאדיטשוב תשי"ח, עמ' לח.

172 יהודא ארי' ליב מגור תש"ס, עמ' 348.

173 ישראל הבעל שם טוב תשע"ב, עמ' ט.

174 ראו למשל: ג'קובס 1987, עמ' 118-120.

175 את המונחים טבע ר' יעקב יוסף מפולנאה, ראו למשל: תשע"א, עמ' קמה, רצט-ש, שיט.

176 אידל 2015, עמ' 56.

וציפיות.¹⁷⁷ לפי מסקנותיה של רפפורט-אלברט "הקריאה להגשמת האידיאלים המיסטיים נועדה לאנשי ה'רוח' בלבד", כאשר "המוני העם 'הגשמיים' נותרו בשולי החוג ומעבר לו, והקריאה שכוונה אליהם הייתה שונה בתכלית מראשיתה".¹⁷⁸

קיומה של מערכת ציפיות כפולה מסייע להבין כיצד בקרב ההנהגה החסידית שהתנגדה נחרצות לשימוש בשפות זרות בתוך הקהילה, צמחה תופעה של שילוב לשונות העמים בדיבור ובשירה בהקשרים סקרליים. הדוגמה המאלפת לכך היא עמדתו של ר' צבי אלימלך מדינוב, שהתנגד כל כך לדיבור בשפת הגויים והאמין שהימנעות ממנו תקרב את הגאולה,¹⁷⁹ ועם זאת ראה בחיוב את עריכת הייחודים בכל שפה,¹⁸⁰ – הרי צדיק, שלא כבני עדתו הפשוטים, מסוגל להשתמש בשפה זרה למטרות מיסטיות-תאורגיות.

סיכום ומסקנות

כפי שמתברר במחקר, תופעת השימוש של צדיקים ואדמו"רים חסידיים בשפות לא-יהודיות בהקשרים סקרליים היא תופעה רחבת היקף, עשירה ומגוונת. בחינה משולבת של מקורות חסידיים ותיעודים חיצוניים (כגון כתבי מתנגדים ומשכילים ותיעוד אתנוגרפי) מראה כי התופעה הייתה קיימת החל מראשיתה של החסידות ובכל תקופת צמיחתה במזרח אירופה ובמרכזה, בחצרות חסידיות רבות. היא לא הייתה נטע זר ושולי במסורת החסידית, אלא צמחה בתוך האליטה והייתה נטועה עמוק בחוגים השייכים למיינסטרים של התנועה.

ניתוח הפרקטיקות הלשוניות של הצדיקים על רקע ההגות החסידית מלמד על תשתית רעיונית מוצקה שעמדה מאחוריהן. המחקר הראה כיצד פרקטיקות אלה, שכמה מהן נראו תמוהות ומשונות למי שלא היה בסוד העניינים, צמחו מתורת הלשון החסידית העומדת על קשר בין כלל הלשוניות, כיוון שכולן מורכבות מכ"ב אותיות האלף-בית העברי מצד אחד, ועל הייררכייה לשונית ברורה מצד אחר. הן קיבלו רובד נוסף בשל התפיסה המיסטית של ברור שפה והרחבה של שדה השימוש בייחודים.

במקורות שהובאו לעיל נצפו מגוון דרכים של סקרליזציית השפה – האצלת משמעות סקרלית על היחידות הלשוניות בשפה זרה והעברתן מתחום החול לתחום הקודש: (א) שמירה על המשמעות

177 ראו למשל: הרן תשנ"ז, עמ' 532-533 (בעניין דבקות בה'); פיקאד' תשנ"ח, עמ' 275-276; מוזסון 2002, עמ' 479-482 (בעניין מחשבות זרות בעת תפילה).

178 רפפורט-אלברט תש"ן, עמ' 193.

179 צבי אלימלך מדינוב תשנ"ז, עמ' סח. ראו לעיל בפתחת המאמר.

180 שם, עמ' קיד. באותה המידה ר' צבי אלימלך מדינוב (תשנ"ג, עמ' 472) המליץ על שני דפוסי פעולה מנוגדים זה לזה כאשר מחשבות זרות מפריעות בעת התפילה, על פי הרמה הרוחנית של המתפלל: "והנה אזהרה זו להצדיק בנפול לו מחשבה כזו, שלא ידחנה ממחשבתו בלי עליה, כי הוא פדיון שבויים [...] וקבלנו שזה הוא בדוקא לצדיק גדול שנפשו יודעת מאוד שלבו חלל בקרבו, והוא בטל כמעט ממציאיותו לפני קונו [...] על כן חלילה להתעלם ממנה ולדחותה רק להעלותה. מה שאין כן מי שהוא מקושר בתאוות העולם, לא יתעסק באלה".

המקורית של יחידות לשוניות בשפה זרה (החל ממילים בודדות, משפטים ופתגמים וכלה בשיירי זמר מורכבים) והטמעתן בהקשר סקרלי או הכפתן למטרה סקרלית; (ב) כינון קשרים סמנטיים חדשים באמצעות הומופונים ומשחקי לשון במרחב לשוני המשותף בין לשונות העמים ללשון הקודש; (ג) החלפת המשמעות המקורית של הטקסט (בדרך כלל של פתגם או שיר) במשמעות אלגורית התואמת לרוח החסידות; (ד) שינוי מוחלט של המשמעות באמצעות מלאכת פירוק והרכבה, כאשר היחידה הסמנטית מתפרקת לאותיות האלף-בית העברי או למספרים ומהם נוצרת משמעות סקרלית חדשה שאינה קשורה כלל למשמעות הקודמת.

אפשר להבחין בכמה תפקידים שמילאו רכיבים לשוניים לא-יהודיים בשיח ובשירה של הצדיקים. לא תמיד זיהוי התפקידים האלה הוא חד-משמעי: לעיתים הם השתלבו זה בזה ולעיתים לאמירה אחת היו כמה תפקידים בו בזמן; לא תמיד יש בידינו די מידע כדי להבין מה היה התפקיד של שילוב שפה לא-יהודית. מכל מקום אלה הם התפקידים העיקריים:

א. **תפקיד חברתי-מוסרי:** לעיתים באמצעות השימוש בביטויים עממיים בשפה המקומית הצדיקים רצו להציג עצמם כאנשים פשוטים. בחירה של צדיקים בשפה זו הייתה עשויה להתפרש בתור ביטוי לענוותם; ייתכן שבמצבים מסוימים היה בה מסר אירוני של צדקנות יתר אצל בני שיחם.

ב. **תפקיד רטורי-אסתטי:** מילים ומשפטים ב"שפת האיכרים" הנמוכה ואף הגסה המופיעים בדרשה או בשיחת קודש, שימשו למשיכת תשומת לב הקהל, לחידוד הנושא ולעיתים גם ליצירת אפקט הומוריסטי או להתרסה.

ג. **תפקיד פרשני:** ראיית לשונות העמים כצירופי אותיות האלף-בית העברי במרחב לשוני משותף הרחיבה את שדה השימוש בכלים פרשניים מסורתיים, בין השאר בפרשנות טקסטים קנוניים. משחקי לשון רב-לשוניים, כגון הומופונים, שינוי סדר האותיות, נוטריקון וכדומה יצרו קשרים חדשים ומשמעויות חדשות.

ד. **תפקיד מיסטי – הסתרה:** מאפיינים מסוימים שייחסו הוגים חסידיים ללשונות עמים – שפלותן וריחוקן מן האור, היותן בנויות מ'צירופים זרים' – הפכו אותן לכלי הסתרה לתכנים נשגבים. לפי גישה זו השימוש הרחב בשפות העמים במשלים חסידיים, הנצפה בעיקר בשיירים ובפתגמים, גרם להעמקה של הסתרת הנמשל. ההבנה שמשלים ותרגומים הם שינוי בצירופי האותיות אפשרה לצדיקים 'לגלות' את המסרים האמיתיים כביכול, הטמונים מלכתחילה בפולקלור שכניהם. נוסף על כך לעיתים דברי הצדיקים בלשונות העמים נאמרו כדי להסתיר את המסרים שלהם מפני המלאכים המקטרגים.

ה. **תפקיד תאורגי:** התפיסה של העלאת ניצוצות ובירור שפה בהגות החסידית וראיית כל שפה כמכלול לגילוי צירופים של שמות האל (ייחודים) אפשרו לצדיקים החסידיים להשתמש

בשפות הלא־יהודיות בניסיון להשפיע על העולם העליון לטובת העולם הגשמי ולקירוב הגאולה.

בהיותה פועל יוצא של התפיסות החסידיות המיסטיות, התופעה הנחקרת התיישבה היטב עם התנגדות הצדיקים לשימוש בשפות זרות במרחב התקשורתי. באופן פרדוקסלי במקצת, הדחייה והאימוץ של לשון עכו"ם יכלו בנקל לדור בכפיפה אחת. נראה ששתי המגמות האלה המנוגדות לכאורה השלימו זו את זו: התגוננות מפני חדירת התרבות הזרה לקהילה חסידית מצד אחד, והכפפה סמלית של רכיביה בממד הסקרלי על ידי הצדיקים מצד אחר.

ביבליוגרפיה

- Ariel Evan Mayse, "Expanding the Holy: Hasidic Devotion, Sacred Speech, and Early Modern Jewish Thought", *Jewish Social Studies* 25, 1 (2019), pp. 45–101. אבן־מעשה 2019
- , *Speaking Infinities: God and Language in the Teachings of Rabbi Dov Ber of Mezritsh* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2020). אבן־מעשה 2020
- Ariel Evan Mayse and Daniel Reiser, "Territories and Textures: The Hasidic Sermon as the Crossroads of Language and Culture", *Jewish Social Studies* 24, 1 (2018), pp. 127–160. אבן־מעשה ורייזר 2018
- אברהם יהושע העשיל מאפטא, אוהב ישראל (זיטאמיר: שפירא, תרכ"ג). אברהם יהושע העשיל מאפטא תרכ"ג
- אהל יצחק. מהדורת משה מנחם וואלדען (ישראל: ללא הוצאה, תשכ"ח). אהל יצחק תשכ"ח
- אהרן ראטה, שומר אמונים, חלק ב (ירושלים: אברהם יצחק קאהן, תשנ"ח). אהרן ראטה תשנ"ח
- אונגר תש"ל אונגר תש"ל
- Géza Orlovsky, "Micsoda madár?" in Ágnes Szemerényi (ed.), *Folklór és irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), pp. 47–53. אורלובסקי 2005
- Moshe Idel, "Reification of Language in Jewish Mysticism", in Steven T. Katz (ed.), *Mysticism and Language* (New York: Oxford University Press, 1992), pp. 42–79. אידל 1992
- , "Modes of Cleaving to the Letters in the Teachings of Israel Baal Shem Tov: A Sample Analysis", *Jewish History* 27 (2013), pp. 299–317. אידל 2013
- , "The Tsadik and His Soul's Sparks: From Kabbalah to Hasidism", *Jewish Quarterly Review* 103, 2 (2013), pp. 196–240. אידל 2013
- , "18th Century Early Hasidism: Between Europe and Asia", *Studia et Acta Historiae Ludaeorum Romaniae* XII (2015), pp. 49–76. אידל 2015
- משה אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגום עזן ידין (תל אביב: שוקן, תשס"א). אידל תשס"א

- Григорий Илькевич, *Галицкія прпovedки и загадки* (Ведень: О.о. мехитаристов, 1841). 1841 אילקיביץ'
- Rachel Elior, *The Mystical Origins of Hasidism* (Oxford, Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2006). 2006 אליאור
- אמרי פנחס השלם. מהדורת אלימלך אלעזר פרנקל (בני ברק: יחזקאל שרגא פרנקל, תשס"ג). אמרי פנחס השלם תשס"ג
- ש' אניסקי, "וועגען דעם יודישען פאלקסליד", בתוך ש' אניסקי, געזאמעלטע שריפטען 15 (ווילנא-ווארשא-ניריאָרק: פערלאג "אניסקי", תרפ"ה), כרך ז, 169–191. אניסקי תרפ"ה א
- , "געגענויטיגע קולטורעלע איינפלוסען", בתוך ש' אניסקי, געזאמעלטע שריפטען, 15 (ווילנא-ווארשא-ניריאָרק: פערלאג "אניסקי", תרפ"ה), כרך ז, 257–268. אניסקי תרפ"ה ב
- Александр Астравух, *Ідыш-беларускі слоўнік: 3 прыказкамі, прымаўкамі, прыгаворкамі, выслоўямі, фразэмамі, параўнаньнямі, зычаньнямі, вітаньнямі, дражнілкамі-кепікамі, праклёнамі, загадкамі, скарагаворкамі, каламбурамі, цытатамі з жыдоўскіх песень, анекдотаў і літ. твораў* (Мінск: Медисонт, 2008). 2008 אסטראווק
- David Assaf, "Hasidism: Historical Overview", *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (October 27, 2010), https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hasidism/Historical_Overview 2010 אסף
- אפרים פישל הערשקאוויטש, שמע אפרים על התורה: בראשית (ירושלים: מכון משנת אפרים, תשפ"א). אפרים פישל הערשקאוויטש תשפ"א
- אריה ליב ליפשיץ, אריה ליב ליפשיץ, ארי שבחבורה. מהדורה שנייה, חלק שני (ברוקלין ניו יארק: נחום מאיר גערמאן, תשס"א). אריה ליב מראדיווקע, לקוטים יקרים (ניו יורק [?]: ללא הוצאה, תרפ"ד). אריה ליב מראדיווקע תרפ"ד
- מנחם מנדל בודק, מפעלות הצדיקים (לובלין: הערשענהארן ושטרייזבערגער, 1927). בודק 1927
- א.א.ב. [א.ב.ב.], בירנבוים, "השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין", פרק ו, העולם יא (13.3.1907), עמ' 130. בירנבוים 1907 א
- , "השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין", פרק ו, העולם ט (24.04.1907), עמ' 200. בירנבוים 1907 ב
- דניאל בן-נחום, "הנסיון לשוב", מאזנים כט, ג-ד (תשכ"ט), עמ' 233–235. בן-נחום תשכ"ט
- בן ציון הלברשטאם, קדושת ציון, חלק ראשון: על התורה (ברוקלין, נוא יארק: שלמה הלברשטאם [בית דפוס סענדר דייטש], תשכ"ז). בן ציון הלברשטאם תשכ"ז
- ישראל בערגער, עשר אורות (פיעטרקוב: פאלמן וקראנענבערג, תרס"ז). בערגער תרס"ז
- Мусій Береговський, "Чужомовні й різномовні пісні в євреїв України, Білорусії й Польщі (вкл. нот. прилож. № 1–36, с. 1–24)", *Етнографічний вісник* 9 (1930), с. 35–51. 1930 ברגובסקי

- ברגמן תרפ"ד
אליעזר בערגמאן, קאצקער מעשיות (ווארשא: ט. יאקובזאהן און מ. גאלדבערג, תרפ"ד).
- ברומברג תשי"ג
אברהם יצחק ברומברג, מגדולי החסידות, כרך ו: האדמו"ר ר' ישראל פרידמאן מרוז'ין זצ"ל, אבי שושלת רוז'ין סדיגורה (ירושלים: הוצאת המכון לחסידות, תשי"ג).
- גוטמאן תר"ע
שלום גוטמאן, תפארת בית לוי (יאסי: דפוס "פראגרעסול", תר"ע).
- גולדברג 1928
יוסף גאלדבערג, "די יידישע מיטשפראַכיקע און פֿרעמדשפראַכיקע פֿאַלקלידער", צייטשריפט, 2–3 (1928), עמ' 589–606.
- גיינסקי תשמ"ז
משה אהרן גיינסקי, קונטרס על הסבא קדישא משפאלע (ירושלים: מכון זכר נפתלי, תשמ"ז).
- גינצבורג תרפ"ז
מרדכי גינצבורג, תפארת מרדכי עם פרשת מרדכי, חלק ראשון (בערעגסאס: ללא הוצאה, תרפ"ז).
- גלסר 2014
Norbert Glässer, "The Holy Priest of Kálló", *Religion, Culture, Society: Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture* 1 (2014), pp. 155–175.
- ג'קובס 1987
Louis Jacobs, "The Uplifting of Sparks in Later Jewish Mysticism", in Arthur Green (ed.), *Jewish Spirituality: From the Sixteenth-Century Revival to the Present* (New York: Crossroad, 1987), pp. 99–126.
- גרוס תשכ"א
ארי' לייביש גראס, "הקדמת המו"ל לספר", בתוך מנחם בראדי, באר מנחם (ברוקלין: הוצאת ארי' לייביש גראס, תשכ"א), עמ' א–ט.
- גרינוולד תשל"ב
יוסף גרינוולד (רמלר), מלל והדגמות של ברחנות ונגוני קליב, בתוך יעקב מזור (המקליט), [ראיון עם יוסל גרינוולד (רמלר)], הקלטה אתנוגרפית YC-00353-01_REL_A (ארכיון הצליל, כג בחשוון תשל"ב), https://www.nli.org.il/he/items/NNL_MUSIC_AL990002270050205
171/NLI
- גרינצ'נקו 1899
Борис Гринченко, *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*, т. 3, Песни, (Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899).
- דוב בער ממיזעריטש
דוב בער ממיזעריטש, מגיד דבריו ליעקב (ברוקלין, ניו יורק: קהת, תש"ע).
- דובער תשמ"ט
דובער, מאמרי אדמו"ר האמצעי: דרושי חתונה, חלק א (ברוקלין: קהת, תשמ"ט).
- דיי, מרצ'נקו והומניוק 1967
Олексій Дей, М. Марченко и А. Гуменюк, *Жартівливі нічні: родинно-побутові* (Київ: Наукова думка, 1967).
- דינר 2008
Glenn Dynner, *Men of Silk: The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society* (New York: Oxford University Press, 2008).
- הבלין תשמ"ב
שלמה זלמן הבלין, המשפיע: תולדות הגה"ח מוהרש"ז האוולין נ"ע מגדולי החסידים (ירושלים: ללא הוצאה, תשמ"ב).
- הויזמאן תשל"ל
אהרן הויזמאן, ברכת אהרן (ירושלים: א. הויזמאן, תשל"ל).

- Laizer Halberstam (collector and singer), "El Ginnas Egoz" (chassidic folk song), In Velvel Pasternak (director), Rabbi Laizer Halberstam and the Chassidic Chorus with the Rudy Tepel Orchestra, *Songs of the Bobover Chassidim* [vinyl record], Collectors Guild CGL 627, NY, 1963, side 1, track 8.
- הלברשטם 1963
- רעיה הרן, "משנתו של ר' אברהם מקאליסק: הדרך לדבקות כנחלתם של בני העלייה", תרביץ סוד (תשנ"ז), עמ' 517–541.
- הרן תשנ"ז
- Marcin Wodziński, *Haskalah and Hasidism in the Kingdom of Poland: A History of Conflict*, trans. by Sarah Cozens (Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2005).
- וודז'ינסקי 2005
- Marcin Wodziński, and Wojciech Tworek, "Hasidic Attitudes Toward the Non-Jewish World", *Jewish Social Studies* 25, 3 (2020), pp. 35–70.
- וודז'ינסקי וטבורק 2020
- Max Weinreich, *History of the Yiddish Language*, vol. 1 (New Haven & London: Yale University Press – YIVO Institute for Jewish Research, 2008).
- ויינרייך 2008
- חוה וניקוב (שמולביץ' אייזנשטיין), "בין צבא ניקולאי לצבאות ה': לשאלת הזיהוי של שירי הקנטוניסטים ברפרטואר החסידי", מורשת ישראל 2/19 (2021), עמ' 291–319.
- וניקוב 2021
- , "אב איז אַ פֿאַטער: השתקפות הדיגלוסיה בשילוב השפות היהודיות בשירי עם של יהודי מזרח אירופה", כרמילים (בדפוס).
- וניקוב בדפוס
- רון וקס, "ייחוד בדיבור אצל הבעש"ט וממשיכי דרכו", דעת 57–59 (2006), עמ' 143–163.
- וקס 2006
- Mark Verman, "The Development of Yihudim in Spanish Kabbalah", *Jerusalem Studies in Jewish Thought* 8 (1989), pp. 25–41.
- ורמן 1989
- ספר זכרנו לחיים. בעריכת מערכת 'בית צדיקים', חצרות באבוב (ברוקלין: בית צדיקים, תשס"ט).
- זכרנו לחיים תשס"ט
- שמואל זלמנוב, ספר הניגונים. מהדורה שלישית, כרכים א–ב (ברוקלין, ניו יורק: "ניחח", תשמ"ה).
- זלמנוב תשמ"ה א
- , ספר הניגונים, כרך ג (ברוקלין, ניו יורק: "ניחח", תשמ"ה).
- זלמנוב תשמ"ה ב
- זמירות לשבת קודש קול מנחם – קאליב (בני ברק: מרכז קאליב בארץ הקודש, תשנ"ט).
- זמירות לשבת – קאליב תשנ"ט
- Ch. Chajes, "Baal Szem Tow u chrześcijan I–V", *Miesięcznik żydowski* 5 (1934), pp. 440–459.
- חאייס 1934
- Alexander Chodźko, *Dokładny słownik angielsko-polski i polsko-angielski* (Berlin: B.Behr, 1851).
- חודז'קו 1851
- Евгения Хаздан, "Язык ашкеназской песни", *Традиционная культура* 49, 1 (2013), c. 151–163.
- חזדן 2013
- חיים אלעזר שפירא, דברי תורה, חלק ראשון (ירושלים: אמת, תש"פ).
- חיים אלעזר שפירא תש"פ
- חיים בן בצלאל, ספר אגרת הטיול (ללא מקום: ללא הוצאה, תקע"א).
- חיים בן בצלאל תקע"א

חנוך העניך הכהן מאלכסנדר תרפ"ט טנצורה 1965	חנוך העניך הכהן מאלכסנדר תרפ"ט טנצורה 1965
יהודא ארי' ליב מגור תש"ס	יהודא ארי' ליב מגור תש"ס
יהודה יקותיאל הלברשטאם תשפ"ב יהושע העשיל מרימנאב 1883	יהודה יקותיאל הלברשטאם תשפ"ב יהושע העשיל מרימנאב 1883
יוסף יצחק מליובאוויטש תשמ"ג יוסף מאיר מספינקא תשע"א	יוסף יצחק מליובאוויטש תשמ"ג יוסף מאיר מספינקא תשע"א
ילקוט מנחם תשס"ז	ילקוט מנחם תשס"ז
יעקב יוסף מפולנאה תשע"א	יעקב יוסף מפולנאה תשע"א
יעקב לייזער מפשעווארסק תשס"ד	יעקב לייזער מפשעווארסק תשס"ד
יצחק מאיר מגור תשנ"ב	יצחק מאיר מגור תשנ"ב
יצחק מראדוויל תשס"ט	יצחק מראדוויל תשס"ט
ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח	ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח
ישראל הבעל שם טוב תשע"ב	ישראל הבעל שם טוב תשע"ב
ישראל לבל תש"ן	ישראל לבל תש"ן
ישראל מרוזין תשס"ט	ישראל מרוזין תשס"ט
כהן תש"ה	כהן תש"ה
כהן תשכ"ה	כהן תשכ"ה
כהנא געלב תרפ"ח	כהנא געלב תרפ"ח
כהנא געלב תשנ"ח	כהנא געלב תשנ"ח
לוי יצחק מבאדיטשוב תשי"ח	לוי יצחק מבאדיטשוב תשי"ח
ליקוטים יקרים תרל"ה	ליקוטים יקרים תרל"ה
לנגר 1976	לנגר 1976
חנוך העניך הכהן מאלכסנדר תרפ"ט טנצורה 1965 יהודא ארי' ליב מגור תש"ס יהודה יקותיאל הלברשטאם תשפ"ב יהושע העשיל מרימנאב 1883 יוסף יצחק מליובאוויטש תשמ"ג יוסף מאיר מספינקא תשע"א ילקוט מנחם תשס"ז יעקב יוסף מפולנאה תשע"א יעקב לייזער מפשעווארסק תשס"ד יצחק מאיר מגור תשנ"ב יצחק מראדוויל תשס"ט ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח ישראל הבעל שם טוב תשע"ב ישראל לבל תש"ן ישראל מרוזין תשס"ט כהן תש"ה כהן תשכ"ה כהנא געלב תרפ"ח כהנא געלב תשנ"ח לוי יצחק מבאדיטשוב תשי"ח ליקוטים יקרים תרל"ה לנגר 1976	חנוך העניך הכהן מאלכסנדר תרפ"ט טנצורה 1965 יהודא ארי' ליב מגור תש"ס יהודה יקותיאל הלברשטאם תשפ"ב יהושע העשיל מרימנאב 1883 יוסף יצחק מליובאוויטש תשמ"ג יוסף מאיר מספינקא תשע"א ילקוט מנחם תשס"ז יעקב יוסף מפולנאה תשע"א יעקב לייזער מפשעווארסק תשס"ד יצחק מאיר מגור תשנ"ב יצחק מראדוויל תשס"ט ישראל דב בער מווילעדניק תשנ"ח ישראל הבעל שם טוב תשע"ב ישראל לבל תש"ן ישראל מרוזין תשס"ט כהן תש"ה כהן תשכ"ה כהנא געלב תרפ"ח כהנא געלב תשנ"ח לוי יצחק מבאדיטשוב תשי"ח ליקוטים יקרים תרל"ה לנגר 1976

Jiří Langer, *Nine Gates to the Chassidic Misteries*, trans. by Stephen Jolly (New York: Behrman House, 1976).

- לערנער תשס"ח חיים שלמה לערנער, באר חיים, בתוך דרכי חיים החדש עם באר חיים (בני ברק: חיים שלמה לערנער, תשס"ח).
- מאהר 1985 Raphael Mahler, *Hasidism and the Jewish Enlightenment: Their Configuration in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1985).
- מאיר מפרימישלאן, דברי מאיר (בארטפעלד: בלייער, תרס"ט).
- מאיר תשע"ד יונתן מאיר, חסידות מדומה: עיונים בכתביו הסאטיריים של יוסף פרל (ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ד).
- מדרש אותיות דרבי עקיבא השלם עם מדרש אלפא ביתות. מהדורת שלמה אהרן וערטהיימער (ירושלים: פרומקין, תרע"ד).
- מוזסון 2002 Elly Moseson, "'We Were as Dreamers': Prayer as the Royal Road to the Unconscious in Hasidism", *Numen* 69/5–6 (2022), pp. 460–488.
- מחזור ויטרי תשפ"ג מחזור ויטרי, כך א. מהדורת אריה גולדשמידט (ירושלים: גולדשמידט, תשפ"ג).
- מיכלזאהן תרס"ה אברהם שמחה בונם חיים מיכלזאהן, שמן הטוב (פיטרקוב: קראנענברג, תרס"ה).
- מילר תשמ"ז מנשה מילר, איש הפלא (ירושלים: מכון זכר נפתלי, תשמ"ז).
- מנדל 1893 József Mandel, "A csodarabbi mint versíró", *Nyírvidek* XIV, 9 (február 26, 1893).
- מנחם מנדיל משקלוב תש"ן "איגרתו של ר' מנחם מנדיל משקלוב לר' יהודה ליב ביבוטין [די בוטין]", בתוך מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים. מהדורה שנייה, כך 1 (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ן), עמ' 315–318.
- מנחם מנדל מוויטבסק, פרי הארץ (ירושלים: "המסורה", תשס"ז).
- מנחם נחום מנחם נחום מטשארנאביל, מאור עינים (ווארשא: ר' משה יאדקיס ור' חנינא ליפא מרגליות, תרמ"ט).
- מנקין 2022 Rachel Manekin, "From Anna Kluger to Sarah Schenirer: Women's Education in Kraków and its Discontents", in Elissa Bemporad & Glenn Dynner (eds.), *Jewish Women in Modern Eastern and East Central Europe* (Switzerland: Springer Nature, 2022), pp. 29–59.
- מרגליות תרפ"ו ראובן מרגליות, מרגניתא דרבי מאיר (לבוב: בית מסחר ספרים עתיקים וחדשים, תרפ"ו).
- משה חיים אפרים מסדילקוב תק"ע משה חיים אפרים (קארעץ: ללא הוצאה, תק"ע).
- נוי 1996 מאיר נוי, יסודות פולקלוריסטיים בשירים הרבלשוניים של יהודי מזרח-אירופה (תל אביב: אם אין לי מי לי, 1996).
- נחמן מברסלב תשנ"ה נחמן מברסלב, לקוטי מוהר"ן (ירושלים: קרן ר' ישראל דב אודסר, תשנ"ה).
- נייערמאן תרצ"ו אברהם נייערמאן, תועפות ראם, חלק א (ווארשא: דפוס "קדימה", תרצ"ו).

- Pál Száz, "A 'kállói Szent Pap' Dala. A Szól a Kakas Már Dalszövege, és a Dal Megvételeéről Szóló Történetmotívum Hagyományozódása az allegorizáció, a Bricolage és a Hibridizáció Tükrében", in Katalin Misad & Zoltán Csehy (eds.), *Ideológiák, Identitások és Önreprezentáció Multikulturális Térben* (Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2016), pp. 89–112. סאז 2016
- Miksa Szabolcsi, "A chaszidim meséiből – A nagykállói rebe", *Egyenlőség*, 34/9 (1915), pp. 10–13. סבולצ'י 1915
- טוביה (לאסלו) סילאג'יווינדט, הצדיק מקאלוב וקהלתו: ציון לנפש חיה זצ"ל ולקהילה נכחדת הי"ד, תרגום ועריכה יהודה אידלשטיין (תל אביב: דפוס ניאוגרפיקה, [תשל"ה]). סילאג'יווינדט תשל"ה
- זאלמאן סקודיצקי, "באמערוקונגען און צוגאבן", בתוך מ' ווינער (רעד.), פאָלקלאָר-לידער: נייע מאטעריאלן-זאמלונג, באנד 2 (מאָסקווע: עמעס, 1936), עמ' 323–386. סקודיצקי 1936
- עטרת כלולות תש"פ (גבעת זאב: מכון עטרות, תש"פ). עטרת כלולות תש"פ
- ראובן פאהן, "מאירגות ר' מאיר'ל מפרעמישלאן", ההד ח'ו (אדר תרצ"ג), עמ' לא–לב. פאהן תרצ"ג
- Solomon Poll, "The Role of Yiddish in American Ultra-Orthodox and Hassidic Communities", in Joshua A. Fishman (ed.), *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters* (Hague: De Gruyter Mouton, 1981), pp. 197–218. פול 1981
- Aleksander Petrow, *Lud Ziemi Dobrzyńskiej, jego zwyczaje, mowa, obrzędy, pieśni, leki, zagadki, przysłowia itp.* (Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1878). פטרוב 1878
- מנדל פיקאדז', בימי צמיחת החסידות: מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ח). פיקאדז' תשנ"ח
- Joshua A. Fishman, "Yiddish and Loshn Koydesh in Traditional Ashkenaz: The Problem of Societal Allocation of Macro-Functions," in Albert Verdoordt and Rolf Kjolseth (eds.), *Language in Sociology* (Louvain: Institut de Linguistique de Louvain, 1976), pp. 39–47. פישמן 1976
- Mihály Pasztor, "Egy régi nóta", in *Évkönyv. Khadija az Izr. Magyar Irodalmi Társulat*, XVII (1903), pp. 226–239. פסטור 1903
- משה יוסף פרידלנדר, קונטרס פורים המשולש בטאש, בתוך ספר פאר משולם (ירושלים: פרידלנדר, תשכ"ט). פרידלנדר תשכ"ט
- נח פרילוצקי, יידישע פאלקסלידער, באנד 1 (ווארשא: ביכער פאר אלע, תרע"א). פרילוצקי תרע"א
- י"ל פריץ, אויב נישט נאָך העכער (מינסק: קולטור, תרס"ו). פריץ תרס"ו
- ראובן חיים אלכסנדר [צ'ארניחה], נפלאות הסבא קדישא, חלק א (פיעטרקוב: פאלמאן, תרפ"ט). צ'ארניחה תרפ"ט
- צבי אלימלך מדינוב, אגרא דכלה (ברוקלין, ניו יורק: אמת, תשנ"ג). צבי אלימלך מדינוב תשנ"ג

- צבי אלימלך מדינוב
תשנ"ז
צדוק הכהן מלובלין
תרצ"ג
צוקרמן 2006
- , הוספות מהרצ"א בתוך צבי הירש מזידיטשוב, צבי אלימלך שפירא, סור
מרע ועשה טוב עם הוספות מהרצ"א (ירושלים: אמת, תשנ"ז).
צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, חלק 4 (לובלין: שניידמעסער, תרצ"ג).
- Ghil'ad Zuckermann, "'Etymythological Othering' and the Power of
'Lexical Engineering' in Judaism, Islam and Christianity: A Socio-
Philo(sopho)logical Perspective", in Tope Omoniyi and Joshua A.
Fishman (eds), *Explorations in the Sociology of Language and
Religion* (Amsterdam: John Benjamin 2006), pp. 237–258.
- רפאל הלוי סגל צימטבורים, דרכי חיים (קראקא: דפוס דייטשער, תרפ"ג).
Frantisek Ladislav Celakovský, *Mudrosloví národu slovanského ve
prislovích: Pripojena jest sbírka prstonárodních českých porekadel*
(Praha: V kommissi u Frantiska Rivnáce, 1852).
קדושה ומלכות באבוב (ברוקלין: מערכת בית צדיקים, תשע"ה).
- ציפי קויפמן, "דרלשוניות בחברה החסידית: היבטים תיאולוגיים", גלעד כג
(תשע"ג), עמ' 131–156.
- Ellen Koskoff, *Music in Lubavitcher Life* (Urbana: University of
Illinois Press, 2001).
- מנחם קיפניס, 60 פֿאַלקס-לידער (ווארשע: ללא הוצאה, 1918).
---, 80 פֿאַלקס-לידער (ווארשע: א. גיטלין, 1925).
קלנימוס קלמן, מאור ושמש, חלק ראשון (ווארשא: ארגעלבראנד, תרל"ז).
יועץ קים קדיש ראקוץ, שיח שרפי קודש והוא לשון חסידים, חלק חמישי
(לאדו: "מסורה", תרצ"א).
- ללא שם מחבר, "ראשית חכמה", בתוך שמואל ורסס ויונתן מאיר, ראשית
חכמה: חיבור גנוז בגנותה של החסידות (ירושלים: מכון מנדל, תשע"ב), עמ'
1–79.
- אברהם רוטנברג, המאורות הגדולים לבית ביאלא (ללא מקום: רוטנברג,
תשע"ו).
- Daniel Reiser, "The Sanctification of Yiddish among Hasidim", *AJS
Review* 44/1 (2020), pp. 163–181.
- אברהם רעכטמאן, יידישע עטנאָגראַפיע און פֿאַלקלאָר: זכרונות וועגן דער
עטנאָגראַפישער עקספּעדיציע, אָנגעפירט פון ש. אניסקי (בווענאָס-אירעס:
ייוואָ, 1958).
- עדה רפפורט־אלברט, "התנועה החסידית אחרי שנת 1772: רצף מבני ותמורה",
ציון נה/ב (תש"ן), עמ' 183–245.
- אברהם אביש שור, "על דרכי כתיבת והדפסת ספה"ק 'בית אהרן'", פרק ז, קובץ
בית אהרן וישראל ד, ו/כד (תשמ"ט), עמ' קטו–קכו.
- שמריה שינדערמן, "פזמון חצות של הסבא משפולה", ידע'עם ג–ד (תש"ט), עמ'
27.
- צימטבורים תרפ"ג
צלוקבסקי 1852
קדושה ומלכות באבוב
תשע"ה
קויפמן תשע"ג
קוסקוף 2001
קיפניס 1918
קיפניס 1925
קלנימוס קלמן תרל"ז
ראקוץ תרצ"א
ראשית חכמה תשע"ב
רוטנברג תשע"ו
רייזר 2020
רכטמן 1958
רפפורט־אלברט תש"ן
שור תשמ"ט
שינדערמן תש"ט

בצלאל שיף, צמאה לך נפשי: מבחר שירי מסורת ברוח חסידית בידיש וברוסית: תשורה מחגיגת בר־מצוה של דוד צבי שיף (ירושלים: בצלאל שיף, תש"ס).

שמואל יעקב ראטה, שיר חדש (קיסווארדא: אברהם יצחק קליין, תרצ"ב).

שמואל מסאכטשאב, שם משמואל: ספר דברים (ירושלים: ישיבת סוכטשוב, תשל"ד).

שניאור זלמן מליאדי, תורה אור (ברוקלין: אוצר החסידים, תשס"א).

שיף תש"ס

שמואל יעקב ראטה

תרצ"ב

שמואל מסאכטשאב

תשל"ד

שניאור זלמן מליאדי

תשס"א